Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң,
Тыва АССР-ниң Дээди
Совединиң болгаш
Министрлер Чөвүлелиниң
органы

1990 чыл
апрель
7
суббота
№ 81 (14281)
1925 чылда
үндезилеттинген
Өртээ 3 көп.

Бурунгаар хөгжүлдениң тодарадыкчызы

Тыва АССР-ниң 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хурал бодунуң ажылын дүүн дооскан

Дүүн Кызылга Тыва АССР-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг чөвүлел хурал доозулган. Ийиги хүнде илеткелдер талазы-биле дыңнадыглар болгаш санал-оналдар уламчылаан.

Аңаа республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының талазы-биле Сүмелерни хүлээп алган.

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Ширшин түңнел сөс чугаалаан.

Бо номерде чөвүлел хуралдың материалдарының допчулалын парладывыс.

Сибирьниң даг-тывыш комплекстериниң хөгжүлдези болгаш оларның минерал-чиг эт баазазының дугайында илеткелинге ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының геология база геофизика институдунуң килдис эргелекчизи, **Э. Г. Дистанов** Тываның казар байлаан шинчилээринге Москваның, Ленинградтың, Новосибирскиниң, Томскиниң, Красноярскиниң эртемденнериниң, геологтарының салыышкынын демдеглевишаан, амгы үеде республиканың девискээринде кайда-кайда кандыг-кандыг казар байлактарның барын хуралдың киржикчилеринге дыңнаткан. Сөөлгү үеде алдын тывыжының талазы-биле ажылдар элээн чорупо турарын илеткелчи дыңнаткан. Ынчалза-даа транспорт хөгжүвээнинден казар байлактарны ажыглаары, болбаазырадыры берге.

Республикада геология шинчилел ажылдарының кол-кол угланыышкыннарының дугайын Э. Г. Дистанов тода чугаалаан. Улуг Танзектиң казар байлаан тып ажыглаар талазы-биле улуг эвес бүдүрүлгени ам ажыдып болурунуң аргазын ол сүмелээн. Чоокку үеде экология талазы-биле арыг бүдүрүлгелерни ажыдары чугула боор деп, эртемден айыткан.

Республика даг-дүгүнүң, танталдың, кобальтының, флюориттиң, хөмүр-даштың болгаш өске-даа байлактарның курлавырының талазы-биле ниити чуртта безин көскү черни ээлеп турар Кызыл-Даш, Саян, Улуг Танзек, Кара-Суг, Ак-Суг, Амыл-Сыстыг-Хем амгы үеде геологтарның ажылдап турары кол-кол черлер ол.

Тываның казар байлаан шинчилээр талазы-биле моон соңгаарgy сорулгаларга эртемден доктааган. Улаатайда, Кызык-Чадырда болгаш өске-даа черлерде чыдар казар байлактың курлавырын тодарадыр, алдынның кайда-кайда кайы хире хемчээлдиг барын шинчилээр дээш, ажыл-ла хөй.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының үлетпүр бүдүрүлгелериниң экономиказының болгаш ону организастаарының институдунуң директорунуң оралакчызы экономиктиг эртемнерниң кандидады **В. Е. Селиверстов** Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерниң карылгалыг ажылдап турарының чылдаганының чамдык айтырыгларынга доктааган. Моон мурнунда пландар чүге күүсеттинмейн турганыл деп айтырыгны салгаш, чүге дээрге планга бүдүрүлгелерниң ажылдап турар байдалын кичээңгейге албайн, оларны Эвилелдиң өске девискээрлеринде бүдүрүлгелерниң ажылдап турар байдалынга деңнеп кааны, оон ыңай Сибирьде бүдүрүлгелерни колдуунда, чоннуң чугула хереглелдериниң бараанларын бүдүрер бүдүрүлгелер эвес, а бүдүрүлгениң чепсек-херекселдерин бүдүрер база чиг эт тывар бүдүрүлгелер кылдыр специализастааны деп харыылаан. Чурттуң Европа талазында бүдүрүлгелери чиг этти чиик өртек-биле садып ап, оон төнчү продукцияны бүдүрүп, хереглекчилерге аар өртек-биле садып, орулгаларны ап турар. Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерни төнчү продукт, чугула хереглелдерниң бараанналарын бүдүреринче угландырар үе келген. Өртек доктаадырының механизми сайзыраңгай эвес болганындан Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерниң карылгалыг чоруу «чайгаар болдунар» хирелиг деп илеткелчи чугаалаан. Сибирьниң кадыг-берге бойдузунуң байдалынга өртектер тургузары бир янзы болур ужурлуг. Министерстволарның, ведомстволарның төп органнары биске күрүне чагыын «дергиледип», бистиң орулгаларывысты хураап алырының аргаларын дилеп турар деп, ол демдеглээш, күрүне чагыындан аңгыда тус чер чагыы база турар ужурлуг, биске база ажылдаар, амыдыраар хөреңги херек болгай деп чугаалаан. А орулганы улам сайзыраарынга ажыглаарының дээштиин ол демдеглээн.

Сибирь девискээринде областар, республикаларга чаңгыс аай экономиктиг демнежилгени тургузар үези келген, чүге дээрге бистиң ажылдап, чурттап турар байдалывыс дөмей, республика, область бүрүзү төп органнарның шын эвес чамдык базыышкыннарынга удур хемчеглерни ап шыдавас деп чугаалаан. Сибирьде автономнуг республикалар, областар, крайлар девискээр аайы-биле экономиктиг демнежилгени тургузуп, күштүг социал-экономиктиг деңнелче көдүрлүр херек деп бодалын чугаазының төнчүзүнге ол дыңзыткан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, Күрплан даргазы **Д. С. Монгуш** республиканың улус ажыл-агыйының адырларында ниитилел бүдүрүлгезиниң ажыктыын бедидер талазы-биле хемчеглер дугайында илеткел кылган.

Мурнуку пландарга бодаарга, XIII беш чыл планы дыка тода болгаш ханы кылдынып турарын ол чугаалаан. Ооң бир ачызы болза сөөлгү ийи чылда социал болгаш экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын тодараткан эртем-практиктиг ийи чөвүлел хурал болуп эрткен. Ынчангаш планны ёзулуг-ла үндезинниг кылдыр чогаадып турар.

Ооң соонда илеткелчи республиканың улус ажыл-агыйының чоокку чылдарда көргүзүтлери кандыг болурунга доктааган. 1990 чылга бодаарга, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 1995 чылда 23-25 хуу улгадыр. Ооң бир үндезини болза продукцияга өртектер. Ол ышкаш республиканың агроүлетпүрүнге келир беш чылда продукция бүдүрериниң хемчээли 16-19 хуу өзер. Бир кол көргүзүг — капитал салыышкыны болгай. Ол-ла үениң дургузунда ук салыышкын 50-70 хуу өзер ужурлуг.

Мурнуку чылдарда республиканың саң-хөө курлавырларын база хереглелдерин административтиг шугум-биле шиитпирлеп, доктаадып турганын Д. С. Монгуш айыткан. Ол үеде эргелелдиң тус чер органнары болгаш күш-ажылчы коллективтер бүдүрүлгениң улуг орулгалыг хевирлерин шиңгээдип алырынга сонуургал чок, ол ышкаш чиг эт курлавырларын камнаарын бодавайн турган, чүге дээрге оларга улуг-ла орулга кирбейн турган.

Совет эрге-чагырганың чылдарында республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезин Д. С. Монгуш үш үе-чадага хуваап турар.

1945—1960 чылдарда социал адырның материал-техниктиг баазазы тургустунган. А 1961—1980 чылдарда ийи улуг комбинат ажыглалга кирген. Үшкү үе-чадада чаа-чаа бүдүрүлгелер — машина тудуунуң заводу, тудуг материалдарының база аъш-чем үлетпүрүнүң бүдүрүлгелери болгаш өскелер-даа ажылдап эгелээн.

Бистиң үлетпүрүвүс Кызылда, Ак-Довуракта болгаш Хову-Аксында мөөңнеттинген. Ол харын бир талазында эптиг, эң ылаңгыя транспортка таарымчалыг, ынчалза-даа районнарда үлетпүр бүдүрүлгелери хөгжүвейн турар. Кайы-бир бүдүрүлгени кала ажыдарда, хамык чүүлдү шуптузун хынамчалыг бодап көөр херек дээрзин илеткелчи айыткан. База бир мындыг чүүлдү барымдаалаар херек, чүл дээрге бисте ажылдап турар бүдүрүлгелерниң күчүзүн долу ажыглавайн турар бис. 1989 чылда чыып эптээр демир-бетон кылыгларының күчүзүн 56 хуу, туйбу бүдүрүлгелериниң 68, дилиг материалдары бээр бүдүрүлгелерниң 75, аъш-чем үлетпүрүнүң 50-70 хуузун ажыглаан бис. Бо мындыг таварылгада ол талазы-биле чаа бүдүрүлгелерни тудуп, ажыглалга кииргени херээ бар бе?

Бистиң республиканың үлетпүр продукциязының 40 хуузун эвилел болгаш эвилел-республика чагыргалыг бүдүрүлгелер берип турар, ол хиреде республика олардан хоойлу ёзугаар алза чогуур орулганы бюджетче киирип албайн турар. Мындыг чүүлдү болдурбазы-биле республиканың иштики экономиктиг механизмин тургузары чугулазын Күрплан даргазы айыткан. Ол ышкаш бот-акшаланыышкынны чедип алырда, баштай-ла орулгалыг бүдүрүлгелерни ажыглаары эргежок чугула дээр бодалын Д. С. Монгуш илереткен.

Дараазында республиканың бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге эртемниң ролюнуң дугайында илеткелди ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директору, геология-минералогия эртемнериниң доктору **В. И. Лебедев** кылган.

Республиканың улус ажыл-агыйының адырларын хөгжүдериниң талазы-биле ооң удуртуп турары килдис кандыг-кандыг ажылдарны кылып турарын ол чыылганнарга таныштырган. Ажыы-биле чугаалаарга, өске черлерге көргүзүп болур түңнелдиг ажылдар бар. Үлетпүрнү хөгжүдерде тускай комплекстиң схемазын мурнунда-ла ажылдап кылганын илеткелчи дыңнаткан.

(Төнчүзү 2-ги арында).

ССРЭ Президентизиниң АКШ-че аян-чоруунуң дугайында

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң АКШ-че аян-чоруу бо чылдың май 30-дан июнь 3-ке чедир болур деп дугуржулга чедип алдынган.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ КАМГАЛАЛ БОЛГАШ КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК АЙТЫРЫГЛАРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КОМИТЕДИНДЕ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Камгалал болгаш Күрүнениң айыыл чок чорук айтырыгларының талазы-биле комитединиң ажыл планынга дүүштүр ол комитеттиң хуралы В. Л. Лапыгинниң даргалааны-биле апрель 5-те Москвага болган. Совет Эвилелинге удур капиталистиг күрүнелерниң тускай албан черлериниң ажыл чорудулгазының дугайында дыңнадыгларны хааглыг байдалга чугаалажып көрген. Бо темага хамаарыштыр дыңнадыгны ССРЭ-ниң КАК даргазының оралакчызы В. Ф. Грушко кылган. Комитет кежигүннериниң айтырыгларынга ол база харыылаан. ССРЭ-ге удур даштыкы албан черлериниң разведка ажыл-чорудулгазының чепсек-херекселдериниң делгелгезин комитет кежигүннери көрген. Чугаалажып көргениниң түңнелдерин ёзугаар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеди чогуур доктааалды хүлээп алган.

СЭТА-ның корреспондентизинге

А. Н. Яковлевтиң харыызы

Айтырыг. Литваның Дээди Совединиң чамдык депутаттары Силерге чораан, ол дээрге Литва-биле чугаалажыышкыннарны кылып болурунуң эгези-дир деп медеглелди Литваның массалыг информация чепсектери кылып турар апарган. Маңаа холбаштыр чүнү чугаалап болур силер?

Харыы. Кайы-бир беседаны кижи бүрүзү бодунга ажыктыг кылдыр тайылбырлаар чорук политиктиг практикага ховар эвес таварышкылаар.

Литва депутаттарның кончуг-ла дилээнин ёзугаар мындыг ужуражылга болган чүве. Ол депутаттар оларны кым-даа төлээледип чорутпааныи болгаш хууда ёзу-биле келгенин чугаалааш, ужуражылга «албан ёзузу эвес» шинчилиг боорун демдеглээннер. Шын чүве болза беседаның ийи таладан ажыт-чажыт чок байдалга эрткени болур.

Боттуг болгаш харыысалгалыг көрүүшкүн ССРЭ-ниң улус депутаттарының Съездизиниң шиитпирлеринде, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң Литва ССР-ниң Дээди Совединге болгаш литва улуска кыйгырыгларында шуут тодаргай илереттинген дээрзи литва хөй-ниитиниң төлээлекчилеринге чугаалаттынган.

Амгы үеде ССРЭ-ниң Дээди Соведи Совет Эвилелиниң Конституциязында көрдүнгениниң ёзугаар эвилелдешкен республиканың ССРЭ-ден үнүп чорууру-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында Хоойлуну хүлээп алган. Эвилел керээзиниң айтырыгларын чугаалажып көрүп, экономиктиг болгаш политиктиг талаларга республикаларның бот-тускайлаң чорууи доктаадып тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар. Ындыг байдалдарда болуушкуннарны аажок дүргедедиринче чүткүлдүг консультацияларны болгаш чугаалажыышкыннарны кылырындан ойталааны ол дээрден өскээр чугаалап болбас. Болуушкуннарны бодунуу-биле канчаар-даа тайылбырлап тургаш, хөделиишкиннерни ындыг янзылыг дүргедедиринче чүткүл ооң түңнелдери бүгү республикаларның эрге-ажыктарынга, литва улустуң эрге-ажыктарынга дүгжүп болур анаа конституцчу чорудулгаларны боттуу-биле чорударынга шаптыктаар дээн угланыышкын болур дээрзи билдинип кээр.

Сонуургалдыг боор турар бүгү айтырыгларга хамаарыштыр чугаалажыышкын март 10-га чедир тургустунуп келген турган байдалдың үндезининге боор болуру Литваның хөй-ниити ажылдакчыларынга тайылбырлаттынган. Март 10-нуң соонда боор эгелээн болуушкуннар херек кырында эде тургустунуушкунга, ооң иштинде Литваның база, удур чуртта ниитизи-биле боор турар төөгүлүг эргилдеге удур угланган дээрзи онзалап демдеглеттинген.

Литваның девискээринде Совет Армияга удур кылып турар янзы-бүрү медеглелдер болгаш хөделиишкиннер бети дээрге-ле мезү-шынар чок чорук-тур дээрзи беседа үезинде демдеглеттинген, чүге дээрге боттарының албан-хүлээлгезин күүседип, чурттуң камгалалының чугула сорулгаларын шиитпирлеп турар кижилерге удурланган чүүлдер-дир.

Беседа дооступ турда, литва депутаттар чугааның «хууда байдалдыг боорун» база катап демдеглээш, тургустунуп келген байдалдан уштунуп алыры-биле кандыг янзылыг хемчеглерни ап болурун бодап көөр дээн күзелин илереткеннер.

ЧҮГЕ КАТАП ТАЛОННАЙ БЕРГЕНИЛ?

Марттың сөөлгү хүннеринде Кызылдың аъш-чем магазиннериниң делгиирлеринден ак-саржаг читкен. Редакцияларже, хооркүүскомче улус телефоннааш туруп берген. Оон аңгыда чигирни, шайны, эътти, харын мырыңай арага аймаан бир кижиге онааштыр садарының нормазын безин кызырар деп чугаа тараан. Маңаа холбаштыр бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. ПАРУНИНДЕН чамдык айтырыгларны сонуургаан. Ооң тайылбырын адаанда парладывыс;

— Херектиң ужуру чүл дээрге, шынап-ла, эрткен средада республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга ак-саржагны хостуг садарын соксаткаш, айда-ла бир кижиге 300 граммны талоннап бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алган. Ол дээрге аргажоктуң кырындан түр хемчег-дир. Амгы үеде республикада сүт бүдүрүлгези хереглелден эвээш. Ынчангаш РСФСР-ниң курлавыр фондузунга немей чылдың-на биске 850 тонна саржагны үндүрүп берип турар. Бо чылын ол саржагны ийиги кварталда ап эгелээр бис. Эрткен чылдан база элээн курлавыр арткан турган. Ынчангаш берген курлавыр келгиже, амдызында ажырбас боор деп бодаан бис. Ынчалза-даа январьда чоннуң саржаг садып алыры дыка көвүдээн, февральда оон-даа дам барган. Марттың бирги чартыында байдал ол-ла хевээр болган. Хоорайның аъш-чем магазиннери хүнде 1-1,2 тонназы садып турган болза, оон 2 тонна, харын оон-даа көвүдээн. Саян артындан келген улус хөй саржагны садып алганы база бар. Чоокта чаа Кызылга фестиваль база эрткен болгай.

Саржагны талон-биле садарын соксадырын күзүн көөр бис. Чайын солуп кааптар дээрге, туристер, аржааннап база шөлээлеп, хөй улус кээр апаар болгай. Июнь айдан эгелеп, бир кижиге онааштыр 500 граммны сада бээр чадавас бис. Саржагны хостуг садарының дугайында амдызында чугаалаары эрте.

А чигирни, шайны база эъттен кылган продуктуларны садарының нормаларын кызырар апаар дээр дугайында тараан чугаа кандыг-даа үндезин чок. Бо продуктулар-биле чонну норма ёзугаар хандырар талазы-биле Садыг министерствозу, Респотребсоюз-даа четчир курлавырлыг.

В. А. Парунинниң тайылбырын Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. МЕЛЬНИКОВ мынчаар немээн:

— Аъш-чем хандырылгазының талазы-биле тыптып келген чугааларның бир үндезини болза бо кыжын малдың ниити байдалы чамдык районнарга арай берге боор турары-биле база холбашкан. Сүт саалдазы эвээжээн. Малдың немелде деңзизи кудулаан. Ынчалза-даа эът болгаш эъттен кылган продуктуларны бир кижиге садарының нормазын 2 килограммдан кудулатпас деп шиитпирлээн бис. Чоокку үеде сметананы, хоюг сүттү (сливканы) садарын арбыдадыр. Болбаазырадыр база магазиннерге киирер эътти таарыштыр хуваар апаар.

Арага аймаан садарынга хамаарыштыр айтырыгга В. А. ПАРУНИННИҢ харыызы мындыг:

— Араганың үзүктели бээрин болдурбазы-биле Садыг министерствозунга база Респотребсоюзка айтыышкынны берген бис. Чоокку айларда ындыг айтырыг турбас апаар.

НОМ КЫЛДЫР ПАРЛААН

1990 чылдың март 27-де М. С. Горбачевтуң ССРЭ-ниң Президент чөвүлелинге чугаазын «Шиитпирлиг чаартылгаларның оруу-биле» деп эгелиг ном кылдыр парлаан.

Номну Политиктиг ном үндүрер чер белеткээн болгаш «Кызыл пролетарий» типографияга парлаан.

(СЭТА).

УДУРТУКЧУЛАРНЫ ТОМУЙЛААРЫНЫҢ ЧАА ЧУРУМУ

«Бүдүрүлгениң удуртукчузун болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни томуйлаарының база хостаарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң төлевилелин ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели белеткээн болгаш киирген. Ажыл-агый хөгжүлдезиниң сөөлгү чылдарында чедип алдынган дуржулгазын барымдаалап көрбүшаан, бодунуң бүдүрүлгезин башкарар талазы-биле өнчү эдилекчизиниң эргезин боттандырар дугайында айтырыгны шиитпирлээр сорулга ол документиде салдынган.

«ССРЭ-де өнчү дугайында» Хоойлуда доктааттынган өнчүнүң хөй янзы хевирлерин барымдаалавышаан, чазактың саналдаан төлевилелинде өнчүнүң хевир бүрүзүнге хамаарыштыр чаа чурумну — удуртукчуну томуйлаары, соңгууру азы керээ ёзугаар ону хөлезилеп алыры көрдүнүп турар. Бир талазында өнчү эдилекчизиниң экономиктиг эргелерин чугаа чокка сагыырын хандырар, өске талазында — бөлүглешкен болгаш тус черниң кызыы эрге-ажыын хараар чоруктан, эргелеп башкарылганың янзы-бүрү органнарының ыйыышкынындан удуртукчуларны камгалаар ындыг системаны тургузар дугайында чугаа болуп турар. Ажыл-агый чорудулгазының түңнелдери дээш удуртукчуларның хууда харыысалгазын ындыг система бедидер.

Күрүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкыннарының) бүгү хевирлеринге хамаарыштыр удуртукчуларны күрүне эргелелиниң бүрүн эргелиг органнары томуйлаарын база хостаарын Хоойлу төлевилелинде айыткан. Арендалыг бүдүрүлгениң удуртукчузун күш-ажылчы коллектив соңгуур азы томуйлаар, керээ ёзугаар хүлээп алыр болгаш албан-дужаалындан хостаар. Өнчүнүң өске хевирлериниң бүдүрүлгелеринге хамаарыштыр удуртукчуларны томуйлаарының болгаш хостаарының чогуур чуруму Хоойлу төлевилелинде көрдүнген.

«Күрүне бүдүрүлгезиниң (каттыжыышкынының) дугайында» Хоойлуга өскерилгелерни киирерин болгаш удуртукчуларның соңгулдалыг болурунуң дугайында чүүлдү күш чок болдурарын саналдап турар. ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулга үндезиннеринге чогуур эдилгелер база киргени туруп болур.

Өнчүнүң бүгү хевирлерин хөгжүдерин дүргедедиринче, ажыл-агый инициативазын болгаш тывынгыр-кылынгыр чорукту калбартырынче, бүдүрүлгениң күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыглаарынче, ажыл-агый чорудулгазының ажыктыын бедидеринче чаа Хоойлу төлевилели угланган.

(СЭТА).

ТАНЫЖЫҢАР; хооркүүскомнуң чаа даргазы

Бистиң интервьювус

Улус депутаттарының хоорай Совединиң чаа чыыжының чоокта чаа болуп эрткен сессиязынга Шагаан-Арыг хооркүүскомунуң даргазынга Мерген Кыргысович Анай-оол соңгуткан. Район төвүнүң төөгүзүнде хоорай чагыргазының эң аныяк даргазы-биле «Шынның» корр. Кодур-оол Оюн ужурашкаш, аңаа элээн каш айтырыг салган. Оларның аразынга болган чугааны моон адаанда парладывыс.

— Тываның улуг хоорайларының бирээзи Шагаан-Арыгның хооркүүскомунуң даргазы апарган-дыр силер, Мерген Кыргысович. Ол дээш байыр чедирип тур бис. Ынчалза-даа чурттакчылар биеэги чаңы-биле силерниң-биле кожа эжикте орар Сергей Федорович Киреевче оочурлап алган турарын эскердим. Ону чүү деп билирил?

— Чоокта болган сессияның соонда, хоорай эрге-чагыргазының структуразы өскерилген. Ам Сергей Киреев болза улус депутаттарының Совединиң даргазы эрге-дужаалдыг. Мен ооң оралакчызы болбушаан, хооркүүском даргазы апардым. Екатерина Хаян база Совет даргазының оралакчызы болду. Ынчангаш Советтиң даргазы ниити удуртулганы чорутпушаан, депутаттар-биле ажылды холга алыр. Бажың-балгат үлелгезиниң айтырыы чоорту меңээ келир. Моон мурнунда хооркүүском шиитпирни боду хүлээп албышаан, боду күүсетпишаан, боду контрольдавышаан турган болза, ам шиитпирни Совет хүлээп алырга, ооң күүселдезин күүском хандырар. Бот-башкарылганың чамдык хевирлери ам-даа сайзыраңгайжыыр апаар. Ынчаарга бажың-балгат айтырыының талазы-биле кайы дарганың эжиинче оочурлаарын чон ам-даа билбейн турар-дыр. Ооң-биле кады кижилерни менче кириңер деп чалаарынче далашпайн тур мен. Чоокку үелерде ажылдың уг-шиин тыва бергеш, улус чонумну хүлээп ап эгелээр мен.

— Силерниң хооркүүском даргазы апарганыңарга кижилерниң хамаарылгазы кандыг боор-дур?

— Оларның кол нуруузу ам-даа байыр чедирип тур. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс адаараачал кижилер база бар боор-дур, ол дугайын чугаалавайн барбас аргам чок. Хооркүүском даргазының олудунче адак соонда үш кижи кордап артывыс — Дансын-оол, Никитин болгаш мен. Ооң соонда Никитин Советтиң даргазы орус эш болганда, күүском даргазы тыва кижи болзун дээш бодунуң кандидатуразын дүжүрүп каапты. Депутаттарның кол нуруузу мени дээш бадылап каапканда безин дүжүп бээрин сүмелеп тургаңнар база турган болдур ийин. Эпчок-ла боор чорду. Дүжүп бербээн мен.

— Ам хууда айтырыгларже кириптээли. Төрүттүнген оран-чуртуңар кайы чүкте чүвел, Мерген Кыргысович? Харыңар чежел, өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг силер бе?

— 1962 чылда бо-ла районнуң Ийи-Тал суурга башкылар өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Өөм ишти Вера Ховалыговна удавас Красноярскиниң эмчи институдун терапевт боор доозуп кээр. Оглувус Белек, 5 харлыг.

— Чамдык даргаларны көөрге, арын-бажын кезээде шыңгыырадып алган, боттарын дириг бурганнар ышкаш кылдыр ап чоруур боор чорду. Хоорай чагыргазының даргазы апаргаш, аңаа бөдүүн кижи шынарыңарны чоорту оскуна бербес силер бе? Хууда сонуургалдарыңар чүл?

— Мен ындыг апарзымза, чон дораан мени дүжүр бадылап кааптар ыйнаан. Дарга кижи чон-биле ээлдек-эвилең болур болза, ооң ажылдаарынга-даа эптиг, чиик деп бодаар мен. Шыдыраалаарынга кончуг ынак мен, бо талазы-биле бирги разрядтыг кижи болгай мен. Районнуң шыдыраа федерациязының даргазының оралакчызы болганымда, ол спортту сайзыраңгайжыдарынга үлүүмнү киириштирер мен. Литературага хандыкшылдыымны база демдеглеп каайн. «Шын» солунга мээң кыска рассказтарым база парлаттынган чүве. Шүлүк бижиирин база оралдажып келдим.

— Ам катап ажыл-херекке эглиили. Тываның цемент заводунуң дирекциязынга ажылдап турган болдуңар. Заводка ажылдаарынга белеткенип, Красноярскиниң цемзаводунга чыл ажыр стажировкаладыңар. Удуртуп башкарар апаар хоорайыңарның быктында туттунуп турар цемент заводунга хамаарылгаңар кандыгыл?

— Хоорай Совединиң сессиязы болуп турда, Москваже ужар билет карманымга турду. Мени туттуна бээр заводтуң удуртукчузу кылдыр 1 ай дургузунда өөредип чорудуп турганы ол. Мээң заводка хамаарылгам үстүнде фактылардан илдең апарган боор. Тываның цемент заводунуң ачызында бистиң Шагаан-Арыг хоорайывыста уруглар садиги, чурттаглга бажыңнары туттунуп турарын чугаалап каайн. Ол-ла заводтуң акшазы-биле школа тудуу база эгелээр. Хоорайның сайзыралынга заводтуң ачы-дузазы дыка улуг ышкажыл. Красноярскиниң цемент заводунуң удуртулгазы мени бир катап Жигулевск хоорайже бир ай дургузунда сургакчыладып чоруткан. Аңаа чүнү көрген деп мен? Цемент бүдүрүлгезин Самарская Лука деп бойдус заповеднигиниң камгалалдыг девискээринде тургускан чорду. Тываның асбезиниң аңаа четкенин база көрдүм. Асбест биле цементини сугга хоюткаш, шифер кылып турганын база сонуургадым. Цемент бүдүрүлгезиниң оларга хора чедирип турарының дугайын Жигулевск хоорайның чаңгыс-даа чурттакчызы меңээ хомудаваан эвеспе. Ынчангаш бүгү чүве заводту канчаар тударындан болгаш ажыглаарындан хамааржыр ышкажыл. Меңээ бүзүреп көрүңер, мен Төрээн чуртумга, төрел чонумга дайзын эвес-ле болгай мен, ынчангаш завод тудуунда багай чүве черле чок деп бодаар мен.

— Хоорайда бажың айтырыы нарын болгай. Силерниң дарга апаргаш, оран-савазыраан чонга дарый үлеп бериптер бажыңнарыңар чок...

— Мен бодаарымга, кол-ла чүве бажыңнарның бар-чогунда эвес, а бажың-балгат үлелгезин чөптүг, ажыктарлыг чорударында ийин. Оон аңгыда, шын-меге арга-биле бажың ап турар кижилер-биле шыңгыы туржур херек. Чаңгыс-ла чижектен киирейн. Эмнелге улузу аныяк специалист чүве дээш Мижит деп кижиге үш өрээл бажың берипкен. Ол Мижит дээрзи кырган ада-иелиг мен деп шынзылга бижик эккелген болган. Ол мегени райкүүском даргазы Бадарчы Седей туткан. Чүл дээрге Мижиттиң ада-иези Торгалыг суурда ам-даа каң-кадык ажылдап чоруп турар болган. Бо ышкаш аргалар ажыглаар чоруктарны болдурбас болзувусса, шынап-ла оран-савазыраан кижилерниң саны амгызындан эвээш турар апаар. Хоорайда хосталып турар бажыңнарны база шыңгыы учётка алыр бис. Оон аңгыда хоорай чурттакчыларындан мындыг дилээм бар. Чаа Шагаан-Арыг хоорайны туттуруп алдывыс, база бир ындыг хоорайны биске кым-даа тудуп бербес. Ынчангаш чурттап орар бажыңнарывысты, подъездилеривиске, кудумчуларывыска камныг болуп көрээли.

— Дагдынып алган берге ажылыңарга харыысалгалыг болуп, чонуңарга телептиг бараан болурунарны номчукчуларның өмүнээнден күзедим, Мерген Кыргысович.

Бурунгаар хөгжүлдениң тодарадыкчызы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Амгы үеде килдис хөмүрдашты одаарынга таарыштыр белеткээриниң база даг-дүгү-түң артынчыларын ажыглаар талазы-биле кандыг ажылдарны чорудуп турарын чугаалаан. Оон соонда килдистиң ажылында таваржып турар бергелерге ол тода доктааган. Эң ылаңгыя бааза аажок багай. Чамдык лабораторияларны дерип кылып алгаш, ону билдилиг ажыглаар арга чок. Улуг-улуг өөредилге черлериниң доозукчулары кээрге-даа, бааза багайындан база чуртталга бажыңнары чедишпезинден оларны ажылга хүлээп ап шыдавайн турар. Сибирь салбырындан килдиске акша-хөреңгини берзе-даа, чуртталга бажыңын тудар организация чок. Амгы үеде килдиске он ажыг мергежилдиң специалистери херек дээрзин В. И. Лебедев санап тургаш дыңнаткан. Тывага моон соңгаар эртем баазазын калбартырының, янзы-бүрү институттарны, харын-даа университетти ажыдары эргежок чугула дээрзин ол түңнелинде чугаалаан.

«Республиканың бүдүрүкчү күштериниң улам ыңай сайзыралының байдалдарынга бойдус камгалалы болгаш ону экижидериниң хемчеглери» деп илеткелинге Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күркомунуң даргазы **М. Е. Абрамов** кижиниң бүдүрүкчү ажыл-чорудулгазының үезинде ооң бойдуска уржуктарын, бойдустуң байлактарын ажыглап турар бүдүрүлгелерниң ону камгалаар талазы-биле четпес ажылдап турарын, бойдус камгалалының талазы-биле пропаганда болгаш кижизидилге ажылының ам-даа кошкаан шугумчулээн. Бойдустуң байлаан камныы-биле ажыглаар, ону камгалаар талазы-биле комплекстиг ажылдарны чорудары негеттинип келген деп, илеткелчи айыткан. Бойдус камгалалының күркомунуң, республиканың план комитединиң болгаш министерстволарның, ведомстволарның киржилгези-биле тургузуп турары 1991—95 чылдарда база 2005 чылга чедир бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглер көрдүнер «Экология-2005» деп программа удавас белен болур. Ук программага эртемденнерни калбаа-биле киириштирер, оларның шинчилелдериниң түңнелдерин, сүмелерин бойдус камгалалының ажылынга ажыглаар. Тываның девискээринге бүдүрүлге черлерин тударының мурнунда экологтуг экспертизаның түңнелдерин кол барымдаа кылдыр көөр, бойдуска багай салдарлыг бүдүрүлгелерни тударын хоруур, бир эвес ындыг бүдүрүлгелер бар болза, оларның ажылын соксадыр, бойдус камгалалын ажыл-агыйлар-биле кады ажылдажылганың байдалдарынга чорулар дээш, программада көрдүнген чүүлдер хөй. Оон ыңай, көдээ ажыл-агый продуктуларының шынарын бойдус камгалалының органнары шыңгыы контрольга алыры программада база көрдүнген. Бодунуң ажылын Бойдус камгалалының комитеди хөй-ниитиге даянып чорудар. «Экология-2005» деп программаны бо чылын хүлээп алырын илеткелчи саналдаан.

«Тыва АССР-ниң күш-ажылчы курлавырларын тургузарының болгаш ону чогумчалыг ажыглаарының хемчеглери» деп илеткелинге республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **К. А. Маспык-оол** күш-ажыл курлавырларын дээштиг ажыглаарының сорулгаларынга, аныяк-өскенни бүдүрүкчү ажылга белеткээриниң, оларны ажылга быжыглаарының айтырыгларынга, бо талазы-биле сөөлгү үеде тыптып келген бергелерге доктааган. Көдүрген айтырыгларын чамдык чижектер-биле бадыткаан.

Республиканың Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күркомитединиң дыңнадыын ёзугаар алырга, 1990 чылдың январь 1-де республикага ажыл чок 6455 кижи турган. Бо хүннерге чедир оларның 4059-у ажылга хаара туткан. Амгы үеде 2396 кижи бүдүрүкчү ажыл кылбайн турар. Оларның 77 хуузу — 30 хар чедир назылыг аныяктар. Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик районнарда ындыг кижилерниң саны хөй. Эрткен чылын школа доосказн оолдар, кыстарның 38 хуузу ажылга киирген. Профессионал-техниктиг училище доосканнарны ап көөр болза, байдал база оон дээрелевес. Чижээлээрге Шагаан-Арыгга № 8 профтехучилищениң 119 доозукчузунуң аразындан чүгле 27 кижи ол хоорайның тудугларында ажылдап арткан.

Назы четпээннер-биле ажыл чорудар инспекцияларның болгаш комиссияларның учёдунда турар элээди уруглар, солдарны күш-ажылга хаара тудары бергедээшкиннерге таваржып турар. СЭКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1966 чылдың февраль 2-де хүлээп алганы доктаалын ёзугаар бүдүрүлгелер болгаш организацияларда ажылчын туруштарның 0,5—10 хуузу элээди назылыгларга курлавырлаттынган турар ужурлуг. Ук доктаалдың бо негелдезин амга чедир бүдүрүлгелерде күүсетпейн турар. Бир эвес элээди оолдар, уруглар ажылдап турар бүдүрүлгелер, организациялар бар болза, оларның ажылдаарынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургуспайн турар. Элээдилер-биле мындыг четпес ажылдың түңнелинде, оларның аразында корум-чурум үрээшкиннери эвээжевейн келген. Кеземче херээ эрттирип чорааш, хосталган кижилер ажылга кирип алыр дээш, база бергедээшкиннерге таваржып турарын ол демдеглээн. Бот-орулга-чарылгаже шилчип турар үеде аныяктар, хосталгазын казыдып шиттирип чорааннар нарын байдалда апарганнар. Көдээде ажылчын туруштарны эвээш тургузуп турарын, көдээден хоорайга ажылдаар дээш келген кижилерниң чурттаар чер чок болганы-биле ажылга кирип шыдавайн турары база нарыыдаашкыннарны болдуруп турар.

СЭКП обкому, республиканың чазаа кижилерни ажыл-биле хандырарының программазын тургускан. Ол программа ёзугаар Кызылга, Шагаан-Арыгга чаа бүдүрүлгелерни ажыдар, совхозтарга бүдүрүлгениң чаа участоктарын ажыдып, көдээ ажыл-агый продуктуларын, чоннуң чугула хереглелдериниң барааннарын бүдүрер, тудуг тудар кооперативтерни тургузуп, кижилерни ажылга хаара тудары көрдүнген. Бүдүрүлгелерни хоорайларга мөөңневейн, район төптеринге, харын-даа хөй чурттакчылыг суурларга оларны ажыдып болурунуң аргаларын программада көрүп турар.

Кижилерни күш-ажылга хаара тударының талазы-биле саналдарны илеткелчи киирген. Чурттакчы чонну ажылга киирер төптүң ажылын, эртемниң болгаш социологияның шинчилелдеринге үндезилеп экижидер. «Кадрлар» деп программаны тургузар дээни илеткелчиниң ажыктыг боол болур саналдарының бирээзи.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Паруниш**, дараазында беш чыл дээрге, акша-төгерикти кайыын, канчап тып алырын билээриниң беш чылы болур деп чугаазын эгелээн. Ооң чугаазы-биле алырга, акша-төгерик тып алыр черлериниң бирээзи — даштыкы чурттар. Ынчалза-даа оларның-биле харылзажып, кады ажылдап, садыглажып өөрениpи чугула, кандыг орулгаларны үндүрүп алырывыс оон база хамааржыр, ынчангаш даланшпас херек деп бодалды илереткен. 1989 чыл республикага даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларның эгелээниниң чылы болган. Чүгле Моол-биле безин экономиктиг харылзаалар 2 миллион рубль орулганы берген. Даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны тударының мурнунда чүнү садып болур бис деп айтырыгга харыыны бээр херек деп айтырыгны ол салгаш, даштыкы чурттар-биле туризмни сайзырадып болурунуң чижектеринге доктааган. Туризм дыка хөй чурттарның экономиказында кол черни ээлеп, оларның орулга үндүрүп алыр, амыдырап-чурттаар аргазы болу берген. Туризм-биле чергелештир улустуң ус-шевер кылыглар бүдүрүлгезин, улустуң бот-тывынгыр уран чүүлүн улам сайзырадып болурунуң, транспорт аргыжылгазын, орук тудуун экижидип, ап болурунуң аргаларының дугайында чугаалаан. Даштыкы чурттар-биле культура харылзааларын экономиктиг үндезинче шилчидип болурунуң оруктары барын, «Тыва» «Саян» ансамбльдерин Америка, Францияже чалап турарын дыңнаткан.

Кыдат-биле экономиктиг харылзааларның быжыглып олурарын, Румыния, Венгрия-биле кады ажылдажылга чорудуп болурун чугаалаан. Бо чугула ажылга даланшпас, шупту чүвени бүгү талазы-биле өөренип көөр деп бодалын ол катаптаан.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. П. Болбат** капитал салыышкыннарны чурумчударының айтырыгларының дугайында чугаалап тура, сан-чурагайларны адап, чуртталга тудуунга, эң ылаңгыя көдээ черлерге, капитал салыышкыннарны көвүдедирин саналдаан. Чоннуң чугула хереглелдериниң барааннарын бүдүреринге капитал салыышкыннарны ам-даа эвээш киирип турарын база ол айыткан. Мурнуку чылдарда киирген капитал салыышкыннарны шуптузун шиңгээдип ап шыдавайн турарывыс бо ажылда айтырыгларны улам чидиглендирип турар деп демдеглээш, дараазында беш чылдың планнарын тургузуп тура, ону кичээнгейге алырын сүмелээн.

Тыва АССР-де улус өөредилгезин хөгжүдериниң айтырыглары — шак мындыг темалыг дыңнадыгны республиканың улус өөредилге министри **Н. С. Конгар** кылгаш, школаларның болгаш школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң баазазының ниити байдалынга ол тодаргай доктааган. Бичии кижилерни школага белеткээринге ясли-садтарның ролю улуг. Ынчалза-даа республикада оларның чүгле 55,7 хуузу уруглар албан черлеринде хаара туттунган, эң ылаңгыя малчыннарның биче чаштары кыжын-чайын-даа ада-иелери-биле кады чорупчоруур. Бай-Тайга, Эрзин, Тес-Хем болгаш өске-даа районнарда уруглар албан черлеринде биче чаштарны нормадан ажыр тудуп турар.

Амгы үеде республикада 157 школа бар, оларның чамдыктарының бажың-балгады шаанда-ла туткан болгаш эргижирээн, харын мырыңай буступ дүжериниң кырында келген. Бо хүннерде школачыларывыстың чүгле 29-ла хуузу чаңгыс ээлчег-биле өөренип турар. Көк-Тей, Тээли, Мугур-Аксы болгаш өске-даа чамдык школаларда өөреникчилер сыңмарлажып өөренип турар. Ол ышкаш ниити республикада школаларның дериг-херекселдер-биле хандырылгазы кошкак. Оон уштунарының бир аргазы тускай фонд тургузар болза эки дээрзин министр чугаалааш, бо талазы-биле Улус өөредилгезиниң министерствозу тускай программаны ажылдап кылып турарын дыңнаткан.

Республиканың школаларынга, уруглар албан черлеринге база профтехучилищелеринге чоокку үеде чеже хире олуттуг объектилерни тудары негеттинип турарын Н. С. Конгар допчулап чугаалаан. Ол ышкаш районнар төптеринге пионерлер бажыңнарын, аныяк туристер, натуралистер, техниктер станцияларын тудары эргежок чугула боол турар. Министр оон аңгыда интернаттарда, кадрлар белеткээринде шыңгыы айтырыгларга доктааган.

Чамдык эштериниң Кызылга университет ажыдары эргежок чугула дээр саналынга онаалштыр ол айтырыгны тургузары амдызында эрте боор деп бодалын Н. С. Конгар чугаалаан.

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы **Х. Д. Монгуш**, республиканың 2005 чылга чедир социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының айтырыгларының талазы-биле эртем-практиктиг хуралдың сүмелериниң төлевилелинде чүгле улуг бүдүрүлгелерни тудары көрдүнгеш деп чугаалааш, дүрген туттунар, аңаа үндүрген чарыгдалданы кыска үе иштинде эгидип берип болур модуль хевириниң улуг эвес бүдүрүлгелерин Тывага тударын көрүп көөр болза эки-дир деп, саналдаан.

Даштыкы чурттар-биле харылзаалар дугайында чугаалап тура, ол чурттарга садар барааннарга чөпшээрелди бээринге хамаарышкан айтырыгларны албан-биле Москвага шиитпирлээри артык шүүдел деп, Х. Д. Монгуш шугумчулээн. Аңаа хамаарышкан айтырыгларның чамдызын республиканың удуртур органнарынга шиитпирлеп болурун, биске экономиктиг бот-башкарлыышкынның аргаларын берип турар болганда чедип алыр херек деп чугаалаан. Даштыкы чурттар-биле садыглажылгага транспорт дээш хөй чарыгдалдар үнүп турар. Барааннарны сөөрткени, оларны чүдүргени, дүжүрери дээш, ол ажылдарны кылган бүдүрүлгелер орулгазының элээн хөй хуузун апаарынга хомудааш, бо талазы-биле чигелделерни бээриниң дугайында айтырыын, Эвилеңдиг РСФСР-ниң төп удуртур органнарының мурнунга тургузарын саналдаан.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери **Д. М. Свавильный** бодунуң чугаазының эгезинде бүдүрүлгениң бот-акшаланыышкынының амгы байдалынга доктааган. Мурнунда каражалыг ажылдап турган комбинат ам орулгалыг апарган. Эң ылаңгыя 1989 чылда 7 млн. рубльди киирип алган. Даг-дүгүнүң артынчызын ажыглаары-биле бүдүрүлгелерни тудуп турар.

Комбинатта социал айтырыг дугайын чугаалап тура, чуртталга бажыңнарының тудуунуң программазын күүседип шыдаар, а школа база уруглар албан черлери-биле хандырылга Ак-Довуракта аажок четпес дээрзин кол инженер айыткан. Ниити районда база хоорайның бодунда-даа ажыл чок улустар эвээш эвес. Улус ажылдаар черлерни немей тургузары берге, шифер база асбокартон кылыр бүдүрүлгелерни тудуп турар-даа болза, кижилерни ажылга киирериниң айтырыы ооң-биле шиитпирлеттине бербес.

ЧУРУКТА: хуралдың киржикчилери чапсар үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Ак-Довурак хоорайда эң берге айтырыгларның бирээзи харылзаа шугуму дээрзин Д. М. Свавильный чугаалаан. Ынчангаш аңаа харылзаа бажыңын тудары база аргажок негеттинип келген. Бергедеп турар чүүл болза, аңаа акша-хөреңги чок, чедишпес.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың кол инженери оон аңгыда экология айтырыынга доктааган. Бо талазы-биле чамдык айтырыгларны шиитпирлеп турар, ооң ачызында хоорайның агаарынче хоралыг бүдүмелдерни үндүр октаары кызырылган. Түңнелинде ол даштыкы экономиктиг харылзааларны быжыглаар аргаларның барын, ынчалза-даа аңаа транспорт айтырыы берге дээрзин чугаалаан. Бо бүгү айтырыгларны демниг күш-биле шиитпирлээри негеттинип турар.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң эртем ажылдакчызы, география эртемнериниң кандидады **К. О. Шактаржык** республиканың девискээринде камгалалдыг черлерге ажылдаар кадрларны тус чер чурттуг кижилерден чыырын саналдаан. Өске чер чурттуг кижилерни ажылдадырга, ол черлер бойдустуң байлаазының төтчеглекчилериниң чыглыр чери апаар-дыр деп чугаалаан. Тывага даштыкы туризмни сайзырадып эгелээр дээн чүве болганда, ооң удуртулгазын чүгле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң эргезинге бээр херек деп саналдаан. Тывага хөй кижилер ажыл чок турда, даштыкы чурттардан ажылчыннар чалаан ажыы чок деп демдеглээш, тус черниң чурттакчыларын ажылга хаара тудар талазы-биле ажылды чогумчударын саналдаан. Тываже демир-орук тудуун соңгаарладыр дээн саналга чигзиниишкинни илеретпеш. Тываның бүдүрүкчү күштерин улам сайзырадып, бойдустуң байлаан хөйү-биле шиңгээдип ап эгелээр үеде демир-орук тудуунуң дугайында айтырыг дөмей-ле көдүрлүп кээр, ынчангаш бо айтырыгга хамаарылга тодаргай болур ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Индирде — Нефть продуктулар хандырылгазының талазы-биле республиканың бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору **Н. Ф. Ситников**: — Маңаа болган илеткелдерден, саналдардан алгаш көөрге, ол-ла бүгү программаларны боттандырганының түңнелинде, республиканың чурттакчы чону, кижи бүрүзү чүнү алырыл, чүү немежирил деп тода чүүлдү дыңнавадым. Бистиң Тыва байлак оран. Ынчалза-даа ону четче ажыглап шыдавас-тыр бис. Ооң уламындан чылдың-на күрүнеден акша дузаламчы ап турар. Боттарывыс хандыртынар, экономиканы көдүрер дизе кандыг механизм херек боол турарыл? Чүнү канчаарыл?

Рынок экономиказынче кирер ужурлуг болгай бис. Ол дээрге эвээш чарыгдалды үндүргеш, хөй орулганы алыры-дыр. Бистиң ийи комбинадывыс республика бюджединче чаңгыс рубль-даа киирбейн турар-дыр. Ол дугайын чапсарда сан министринден тодарадып айтырдым.

Бистиң республиканы хөй уругларлыг не-биле деңнеп болур. Чоннуң өзүлдези улуг. А ол хиреде солуннарда чарлалдарны көрээлиңер: ажылчын-на херек, аңаа херек, маңаа херек деп чарлап каан чоруур. Мергежилдиг ажылчыннарны белеткевейн турар-дыр бис. Кижи дораан-на барып шыырак ажылчын болу бербес-ле болгай.

Черле хамык ажылды хынамчалыг кылыр. Биске нефть дамчыдылгазын тударының дугайында чугаа чорул турар. Бодумнуң ажылымның аайы-биле ол дамчыдыкчының төлевилелин тургузуп турарын эки билир мен. Амдызында ооң өртээ 83 млн. рубль деп турар, а оон санап-санап келгеш, 140 млн. хире дей бээр чадавас. Ынчангаш хынамчалыг санаар херек.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, геология-минералогия эртемнериниң кандидады **К. С. Калин-оол** Тыва АССР-ниң гидроминералдыг курлавырларының амгы байдалынга болгаш перспективазынга доктааган.

Республиканың девискээринге аржаан сугларны шинчилеп келгениниң допчу төөгүзүн, бо ажыл колдуунда 50—60 чылдарда элээн чорулп турганын, ооң соонда кезек үеде соксааш, эрткен чылдан бээр катап идепкейжээнин эртемден чугаалаан.

Бистиң Тывада аржаан сугларының 4 бөлүү бар: изиг суглуг, радонуг, углекислота составтыг база дустуг, малгаштыг хөлдер. Эң сураглыг аржааннардан Тарысты, Чойганы моон соңгаар улам шинчилээр. Тарыска курорт ажыдарының аргазын өөренип көөр. Ол ышкаш Хадың биле Каък хөлдерни камгалаарының эргежок чугулазының дугайында айтырыгны К. С. Калин-оол шыңгыызы-биле тургускан.

Ол-ла килдистиң лабораториязының эргелекчизи, экономика эртемнериниң кандидады **Г. Ф. Балакина** бодунуң дыңнадыын экономиканы хөгжүдериниң социал-культура факторларының ролюнга тураскааткан.

Экономика айтырыгларын мурнунда шиитпирлээрде, кайы-бир районнуң, чоннуң онзагай шынарларын барымдаалавайн, оларны эртем ёзузу-биле өөренип көрбээн. Ам ындыг эвес, социал-культура факторлары экономикага дорт хамаарылгалыг болур ужурлуг.

Тыва улус шаандан тура, мал азырап, аңнап, тараа тарып келген. Ынчалза-даа сөөлгү үеде мал ажылының ат-алдары кудулаан, эң ылаңгыя аныяктар хоорай, суурларже чүткүүр апарган. Черле көдээ ажыл-агыйда байдал база ындыг. Ол чүл дээрге факторларны өөренип көрбээниниң уржуу-дур.

Шаанда тыва улус эң ылаңгыя мал азыраар, өстүрер талазы-биле амгы бөлүк, керээ ёзугаар ажылдаарының элементилерин калбаа-биле ажыглап турган. Амгы экономиктиг реформаны боттандырарынга ол улуг дөгүм болур ужурлуг. Ынчангаш комплекстиг килдистиң ажылдакчылары социал-культура факторун, националдар аразында харылзааларны шинчилеп өөрениринче улуг кичээнгейни салган. Ол талазы-биле программаны боттандырарынга акша-хөреңгини үндүрүп бергенин Г. Балакина дыңнаткан.

Кижи факторунуң айтырыын Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунуң улуг эртем ажылдакчызы, төөгү эртемнериниң кандидады **К. А. Бичелдей** бодунуң чугаазынга уламчылаан.

Тыва кижиниң күш-ажылы, аажызы, чаңчылдары мал, чер ажылы, аңнаашкын-биле холбашкан. Амыдырал медерелди тодарадыр деп өөредиг бар. Аңчылар болза кажан аңнаарын, бойдуска каражка чедирбезин ыяап-ла сагып чораан. Ам ындыг эвес апарган. Шаанда тыва кижиниң ажыл, амыдыралы коллективтиг азы улус демнежип алгаш ажылдаары-биле холбашкан. Шак ындыг чаңчылдарга үндезилээш, ам экономиктиг реформаны боттандырар херек дээрзин К. Бичелдей демдеглээн. Ынчангаш эртемденнер тываларның күш-ажылчы чаңчылдарын шинчилээринче улуг кичээнгейни салырын ол кыйгырган.

ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг килдизиниң директорунуң оралакчызы, химия эртемнериниң доктору **Г. С. Яблонский** кадрлар белеткелинче улуг кичээнгейни угландырары эргежок чугула дээрзин бодунуң саналынга айыткан.

Специалистерни институттарга, аспирантураларга өөредирде байдал бир янзы, а ажылдап келген черлеринде мурнукузу дег дериг-херекселдер безин чок болур. Ынчангаш олар аймаарай бээр. Специалистерге дузалаар, бүдүрүлгени эртемге үндезилеп организастаар дизе, бистиң Тывага эртем-өөредилге төвү херек дээрзин ол бадыткап тайылбырлаан. Амгы дээди эртем чедип ап болур үш өөредилге черин каттыштырар. Сибирь салбырындан тускай кафедраны база организастап болур. Талантылыгларны чидирбес, оларга дузалаар. Шак ындыг төптү бо чылын-на ажыдып болур деп бодалын Г. С. Яблонский чугаалаан. Республиканың иштинге эртем ажылының талазы-биле күштерни мөөңнээр, эртем талазы-биле кураторларны Тывага белеткээрин Москваның Новосибирскиниң институттары-биле дугуржуп ап болур.

Металлдар технологиязының талазы-биле адырлар аразының каттыжыышкынының чиңгине директору, физика-математика эртемнериниң доктору **А. В. Худяков** мурнунда Ыраккы Чөөн чүкке ажылдап турган дуржулгазындан чамдык чүүлдерни киирип чугаалаан. Кандыг-бир ажыктыг технологияны ажылдап кылырда, бичии бүдүрүлгелерни ажыткаңы дээре деп ол санап турар. Ындыг бүдүрүлгеге хөй акша-хөреңги, күш-даа херек чок. Мурнакчы дуржулганы база технологияны шиңгээдир талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң чанынга комплекстиг килдисти ажытса кандыгыл дээр дугайында бодалын бо эртемден чугаалаан.

«Асбест проект» эртем-шинчилел институдунуң директорунуң оралакчызы, техниктиг эртемнерниң кандидады **Б. А. Полобяев** даг-дүгү казып, болбаазырадып турар бүдүрүлгелерниң экологиязынга тодаргай доктааган. Эң ылаңгыя бистиң «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары, специалистери бо талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турар.

Даг-дүгүнүң доозуну девискээрде кайы хире боол турарының деңнелин көөр тускай приборлар база тыптып келген. Ол ышкаш чогуур бүдүрүлгелериниң девискээринде санитар дүрүмүн чогаадып кылып турар. Ак-Довурактың агаарын арыглаар талазы-биле эртем-шинчилел институттарының база чогуур министерстволарның, ведомстволарның демниг ажылы херек боол турар.

Тываның «Хүндүлелдиң Демдээ» орденниг геология-шинчилел экспедициязының кол геологу **А. А. Подкаменный** республиканың девискээринде геологтарның ажылын чыылганнарга тодаргай таныштырган. Амгы үеде олар кол кичээнгейни ийи комбинатка чиг эт, ол ышкаш алдын, тудуг материалдары, чер суг курлавырларының талазы-биле улуг ажылдарны кылып турар. Бо ажылды комплекстиг килдистиң специалистери-биле кады чорудуп келген, моон соңгаар-даа ону уламчылаар.

Бир-тээ, геология-шинчилел ажылдарынга бюджеттен акша-хөреңгини бээри эвээш болганда, Тываның геологтары чогуур сонуургалдыг бүдүрүлгелерни киириштирип, оларның акша-хөреңгизин база эвилелдээр сорулгалыг кол геолог дыңнаткан.

Дараазында Тывада комплекстиг килдисте лаборатория эргелекчизи **Н. М. Коновалов** санал берген. Тываның хөмүр-дажын одаарга ыш, хүл, хөө чок болдурар дээш, килдис кандыг-кандыг ажылдарны чорудуп турарын ол чөвүлел хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Котельнаяларны эде дерип, хөмүр-дашты газчыдар, улустуң хуузунда бажыңнарынга одаары-биле тускай брикеттерни кылыры экологияга аажок ажыктыг боол турар.

Килдистиң эртем-шинчилел ажылы кылырынга күжү, акша-хөреңги-даа чедишпес. Ынчангаш эң ылаңгыя «Каа-Хем» разрезтиң хөмүр-дажын ыш чок болдурар талазы-биле шинчилелдерге акшаны кызырып каапканын ол дыңнаткан.

ССРЭ-ниң ЭА-ның Тывада комплекстиг килдизиниң лаборатория эргелекчизи, физика-математика эртемнериниң кандидады **М. А.-Х. Ондар** 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилелинде планнарны ажылды удуртуп шыдаар кадрлар-биле быжыглаарының чугулазын айыткан. Кижилерниң, эң ылаңгыя аныяктарның, ажылга кирип шыдавайн турарынга хамаарыштыр бодунуң дүвүрелин ол илереткен. Эртемге сундулуг уругларның тускай школа-интернадын ажыдып, келир үениң эртемденнерин школачыларның аразындан шилеп тып, белеткелди школадан тура чорудуп эгелээрин ол саналдаан. Оон ыңай экономиканы удуртулганың аргаларын, аңаа хамаарылгазы өскертпейн тургаш, планнарны күүседири бергедээшкинге таваржыр боор дээн бодалын чугаалаан.

Тыва АССР-ниң сан-хөө министри **К. Д. Ондар** ССРЭ-де сан-хөө байдалының бергезин айыткаш, 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилелинде чүнү, каяа, чүү хиреин тударын айтып каан-даа болза, аңаа үндүрер акша-хөреңгини кайыын алырын тодаратпаан-дыр деп демдеглээн. Карылгадан үнүп алырының чаңгыс оруу — тус черниң чиг эдин болбаазырадып, продукцияны садары деп чугаалааш, чыжыргана, дүк, алгы-кеш аймаан болбаазырадыр бүдүрүлгени дүрген хөгжүдерин саналдаан. Төлевилелди улам тодаргай болдурары-биле кылыр ажылдарны чылдар аайы-биле планнаар херек.

Кызылда Күрүнениң педагогика институдунуң башкызы, РСФСР-ниң улус депутады А. Н. Пиче-оол ССРЭ-ниң ЭА-ның Сибирь салбырының үлетпүр экономиказының болгаш ону организастаарының институдунуң директорунуң оралакчызы экономика эртемнериниң кандидады В. Е. Селиверстовтуң чугаазында Сибирь девискээринде бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр өөренип көөрү чугула айтырыгларны көдүргенин ол сеткили ханып демдеглээн. Ол көдүрткүнген айтырыгларны Тывага база кичээнгейге алыр болза эки. 2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилелинде элээн хөй сорулгаларны, республиканың амгы экономиктиг күчүзүн, аргаларын ап көөр болза, күүседири элээн берге боор. Эрткен беш чылдың планынга кирген чамдык ажылдарның чүге боттанмайн барганын Тываның төлээлериниң илеткелдеринде сайгарбаан деп шугумчулээн.

ССРЭ-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар министерствозунуң эргелелиниң төлээзи **В. М. Ондар** валюта ажылдап алырының бир аргазы даштыкы чурттар-биле туризм харылзааларын тудары, «Тыва», «Саян» дээн ышкаш национал онзагай талалыг уран чүүл коллективтериниң даштыкы чурттарга концерт ажылы деп чугаалаан. Оон ыңай шынары эки деп саналып турары Тываның хөмүр-дажын садары деп бодалын илереткеш, ынчалза-даа республиканың чиг эдин даштыкыже үндүр садары-биле дыка хандыкшаан херээ чок деп кичээндирген. Валютаны бо оруктар-биле ажылдап ап, даштыкы чурттар-биле садыг харылзаазын чорудуп болурунуң ажыктыын ол демдеглээн. Чамдык ажыл-агыйлар, чижээлээрге, «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези даштыкы чурттар-биле харылзааларны республиканың удуртур органнарының киржилгези чокка, министерстволарның, ведомстволарның шугуму-биле чорудар дээн чүткүлү шын эвес деп шугумчулээн.

Тывада комплекстиг килдистиң эртем ажылдакчызы **М. И. Коновалов**, кооператор **А. С. Шумов**, машина заводунуң директору **А. Н. Тимонин** дээш өске-даа эштер эртем-практиктиг хуралга чугаалажып турган айтырыгларга хамаарыштыр саналдарны бергеннер.

2005 чылга чедир республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилелин эртем-практиктиг хуралдың киржикчилери эдип-чазаашкыннар, эдиишкиннер-биле дараазында беш чылда болгаш ооң соонда үеде ажылдаарының үндезини кылдыр хүлээп алган.

Эртем-практиктиг хуралдың төнчүзүнде СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары **Г. Ч. Ширшин** түңнел сөс алган. Эртем-практиктиг хуралга чугаалажып көрген чугула социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр, сорулгаларны күүседир дээш, херек кырында күженииышкинниг ажылдаарының чугулазын ол чугаазынга демдеглээн.

АДЫН СЫКПАС

Мугур-Шегетейниң Эзеңги-Адаа дээр черде кыштагга эрте келген мен. Ында «Чүсчү-малчын звено» клубунуң кежигүннери, «Мөген-Бүрен» совхозтуң хойжулары Маадыр-оол биле Кара-кыс Намзыңнарның аалы туруп турар. Үш кижи кажаада чай-шөлээн чок ажылдаан: чамдык хураганнарны эмискиктээр, өскелерин иелеринге тывыштырар, бир бөлүүнге сиген каап бээр, а улгады бергеннерин иелери-биле кады одарже үндүрер.

Үш кижи дээним — өг-бүлениң ээлеринден аңгыда оларның кыжын, чайын дузалакчызы 66 харлыг пенсионер угбай Бак-Кара Иргит-тир.

Малчын кижиниң ажылга кандыызы аал-коданның девискээринден, кажаа-хораадан-на билдингир болгай. Хой кажаазының көржениин чоокта чаа касканы илден. Озалаашта ону чып каан тур. Кезек черде салган дустан аңгыда, арыг тас черде төп каан кужур база бар. Мал туралааның чылгаар.

Улуг доскаарда чылыг суг база бар.

Хой кажаазының иштинче кире бээримге, ында клетка-өрээлдер-ле хөй. Хураганнарны улуг-бичезиниң аайы-биле ында ажаап азырап турар. Кургаг болгаш чылыг кажаада амырап турар малдыр деп көрдүм.

Бажыңга кирип кээрге база көрүштүг: шокарлаан аптаралар, шургуулдалар, оларның кырында чыгган чемоданнар. Радиоприёмник ажылдап тур.

Маадыр-оол Иргитович биле Кара-кыс Ламажаповна республиканың «Чүсчү-малчын звено» клувунуң баштайгы-ла кежигүннери деп адын чыл санында-ла сыкпайн келген. Өг-бүле ам чээрби сес чылдың нүүрүнде хойжулап турар. Үргүлчү-ле төрүүр хой кадарып келген. Бо хүннерде 322 хойлуг, төрүпкен. Чаңгыс-даа хураган хоравааан. Мал чеми бар, дус харын эвээжин чугаалап олурлар.

Амгы кыштаглаашкын канчаар эртип турарын айтырарымга:

— Чогум кыш эки болду. Февральда харын соок күштелди, хар улгаттыр чагды. Ол берге болду. Ынчалза-даа шыдажып эртивис — деп, Маадыр-оол Иргитович тайылбырлады.

Бо чылын 100 хойдан ол хире хураганны, бир хойдан 1,5 кг. дүктү кыргыыр, оът-сиген эки үнер болза, 10 тонна сигенни белеткеп алыр сорулгалыг.

Өг-бүлениң чыл бүрүде эки түңнелдерлиг боол келгениниң чылдагааны болза, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткенип алырында. 1989 чылда чүс [illegible] онааштыр 105 хураганны, бир хойдан 1606 грамм дүктү кыргып алган. Хураган адаанга төгер 15 тонна өдекти бөлүп, 8 тонна сигенни боттарының күжү-биле белеткеп алган турган. Эрткен чылда ол район чемпиону болган, ынчангаш ээр-чүгенниг аът-биле база өг ыяжы-биле шаңнаткан.

Мөңгүн-Тайганың чемпион хойжулары бо өг-бүле ам удавас Мугур-Шегетейниң Белдир деп черде чазаанче көжер. Ында оът-сиген эки.

Успун-Доржу ИРГИТ.

Партком болгаш кижизидилге ажылы

2. ЧИИК СЕТКИЛ-БИЛЕ ЧАРЛЫРГА БОЛУР БЕ?

«Тыва кобальт» комбинаттың партком хуралдарынга сөөлгү үеде кежигүнден үнер дугайында билдириышкиннерни сайгарары чаас-ла кылыр чүве апарган. Хүлээп алганы көңгүс эвээш — бир кандидат кежигүнге кирген. Үнүп турарлары — бо чылдың эгезинден тура 37 кижи четкен.

Партия кежигүнүнден ийи-чаңгыс кижи эвес, массалыы-биле үнүп турар. Гидрометаллургия цегиниң дөртен коммунист бактаан партия эге организациязындан он беш кижи үгени оожургаашкынга кандыг-даа чылдак бербейн турар. Бо хире барык бир организация хире кижи хары угда адырлып чоруткан. Коммунист болуру албан эвес деп турарларның саны хүннүң-не немежип турарын партком билип турар. Партком кежигүннеринде безин бүзүрел чок чорук илереп келген.

Ол хире хөй улус чиик сеткил-биле партия билединн салып турда, орта чогуур үнелел берип, түңнел үндүрер ужурлуг. Партиядан үнүп турарының чылдагааны аңгы-аңгы. Хөй номчуттунуп турар улус өске черлерде чүү болуп турарын билип алгаш, ынчап турар?! Таптаашкын үезинде шаңнал, эрге-дужаал сүрген ийикпе, азы көгүттүрүп кирген кижилер хамык чүвени алырын ап, чиирин чип алгаш, ам чоруп турар. Хөй дадывыр төлээринден ойталаар сорулга-биле база үнүп турар. Дадывыр төлээринден аңгыда партия организациязының ажылынга шуут киришпейн, хурал-суглаага санал бербейн, анаа-ла тоомча чок чоруп турган коммунистер база үнүп турар деп бодал тыптып келген. Сөөлгү үеде дузалал ажыл-агыйынче чардыгар дээш, өске хөй-нииты ажылынга киришпестеп турарлар көвүдээнин демдеглеп турар. Кым-бир кижиниң шүгүмчүлээринге ынактар хөй. Бодунуң кылыпканы кайыл деп айтыра бээринден чайлааш, олар хол көдүрүп, дужуп берип турары ол.

Бо бүгү татагалзаашкынынар, бодаашкынынар коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер-биле беседа үезинде илип алдынган. Партком ажылдакчылары, цех эге организация секретарьлары безин үнер дээн кижиге шаптыктааш чоорул дээр хөөнүг. Чугаалажып-ла турдувус дээр, а бүзүредипкени чок.

Эң хөй коммунист үнген организация — ГМЦ-ның цех организациязы. Партия организациязы сандарап турар үеде секретарь турган Геннадий Григорьевич Гордовенко ол он беш кижини багай эвес коммунистер деп турар. Кижи бүрүзү боттуг чылдагааныг, партияга эки тура-биле кирген соцал, оон база ынчаар үнер деп ооң бодалы ындыг. Чеди чыл партия стажтыг коммунистиң бо түңнээшкиннери эллептиг. Партиядан ындыг чиик сеткил-биле адырлып чорурга болур бе?

Г. Г. Гордовенко коммунистерниң үнүп турарынга шаптыктавас мен деп турар. Чаңгыс үзел-бодалдыг эштерим чарлып чорупту дээр чүве чок, дыка-ла шөлээн чугаалап орарга кайгадым. Чүү болуп турарын номчуп тур силер бе деп, менден удур айтырары эллепсинчиг. Дачаларын ам-даа дамчытпаан көрбес силер бе деп орар. Бир черге ажыл соксадыышкыны эгелээрге, өске черге партиядан үнүүшкүн болурга, өттүнүп турарга боор бе? Шүгүмчүлеп тургаш, боттарының киирип келир огулуг саналы-даа көзүлбези дүвүреңчиг болду.

Чүгле шүгүмчүлээшкин-биле чүнү чедип алыр бис. Бир эвес чээрби секретарьның шуптузу ындыг турган болза, канчаарыл? Чаа соңгуткан секретарь Андрей Михайлович Суриков ам кайын-даа айын тыппайн олурупкан: съездиниң мандадын дээр. Анаа чедир партия организациязының организастыг бышыг чоруу, даңынчы арга-шинээ дээш ол харыылавас бе?

Идей-политиктиг кижизидилге ажылынга секретарьлар буруузун көрбейн турар. Шүгүмчүлепкиде четпестеп турган-даа болза, ону ажыг алыр дээш күзел келбээн. Коммунистерниң хууда үлүүнүң дугайында кончуг чугаа чок. Бары-чогу демей, ажыктыг кылыпкан чүүлү чок болгаш, чүгле немелеп кааш чоруптары чүден белен. Он ажыг чыл иштинде коммунист ат эдилеп келген кижилерниң чугаазында байдалды ханы анализтеп, түңнептер харыы дыңналбаан.

Комбинаттың директору А. А. Голиков партком аттарының эки ажылы-биле чедип алыр ужурлуг чаңгы сөстен аңгы ооң кылганы чок деп турар. Ол үш чүс өске ындыг аппараттың херээ чок деп харыылады.

Ол боду — партком кежигүнү кижи кандыг деткимче кылганыл? Харын-даа хуу херээн көрүптерге, ынчан хомудап турар хевир бар. Депутатка эртпээниниң база аппаратка шамнап турар. Удуртулга биле партком билишпес боорга, эки чүүге эккээр деп Өске эштериниң бодалы-биле алырга, директорга хамаарыштыр хөй кижи шүгүмчүлекчи. Чөптүг саналдарны берген. А ол планны комбинатка эки кылыр тургузар дээримге, мени билбейн тур деп санап турар. Ажыл-агыйга мындыг маргыштаалап туруп болбайн аан. Ынчаарга коллективти ийи чара шаап, удурланыштырып алырга, кандыг эки боор.

Партком секретарының оралакчызы херек чок деп хөй кижи чугаалап турар. Партия дадывыры чылда 29 муң рубль, ооң 20 муңу аппарат тударынче үнүп турар. Техниктиг ажылдакчылар-биле катай беш-алды кижини орта туткан херээ чок, ийи суурга, комбинатка партия организацияларын тургускаш, райкомга чагыртыр кылыптар деп саналдарны киирип турар. Ону харын бодап көөрү артык эвес.

Партиядан үнүп турарлар аразында цехтиң удуртукчулары безин бар. Цех начальниктиң оралакчызы А. В. Хохлов, цехтиң участок начальниги А. П. Пугачев, цех мастерлери А. С. Серебрянников, Е. Б. Куулар, участок мастери В. А. Тихонов, электрик К. С. Монгуш оларны адап болур. А. А. Пугачевту черле канчап партиядан үнер бодай бердиңер деп айтырып ужурга таварыштым. 1963 чылдан эгелеп партия кежигүнү. Коллективте туйдуткеллиг кижилерниң бирээзи деп ооң дугайында эштери демдеглээн чүве. Чылдан чылче партияның Устав, Программазы күүсеттинмейн келген. Хамык херек сандарап турда, партия ажылдакчыларының акшазын өстүрген... Өске бир партия турар чүве болза ачы-дузам чедирер күзелдиг мен. Чогум сеткилимден коммунист хевээр мен деп чугаалады. Хамык чүвени үстүнден шиитпирлээринге ол удур. Оон болган турары биле адаандан үнген эгелекчи саналды кым-даа тоовас. Өске эштер чүнү-даа сүмелээрге, парткомга, райкомга, обкомга үскеш чыдар. Оон ынчай барбас-тыр деп турар. Чогум кандыг саналдар дээрге, чугаалаптары база чок. Бо бүгүнү эдип ап, шүгүмчүлеп, санал-оналын киирип болбас турган бе?

Партиядан үнер дээн кижилер парткомнуң хуралынга келбес бис дээнин барымдаалааш, олар чокта хууда херектерни көрүп каап бар деп, партком ажылдакчылары чугаалады. Чоруур болза, чораай аан дээн ышкаш.

Чүү-даа чүвени кым-даа херекке албайн барган, коммунистерниң үнү дыңналбас апарган дээри база болдунмас. СЭКП ТК-ның партияның XXVIII съездизинге Платформазынга хамаарыштыр чамдык саналдарны коммунистер база кирип турар. Ол база эки чүүлче чүткүл. Энергоцехтиң коммунистери ийиги кезекке албан-дужаалын бодунуң эрге-ажыынга ажыглааны дээш партиядан үндүрер деп кемей бижиирин сүмелээн. База-ла ында социализм үезинде культурага коммерция хамаарылгазы таарышпас деп көргеш, партия өскээр билдинип турар культураны шүгүмчүлекчи ёзу-биле көөр дээнин хүлээп көрбейн турар. Чедиги кезекте хөйнүң хүлээп алгачы шиитпирни күүседири албан деп домакты уштуп каптар деп саналды киирген.

Удуртукчуларны аппараттың шупту ажылдакчыларын конкурс түңнели-биле шилиирин, партия дадывырын чүгле холга алган акшазын төлээрин, аарып турган үезинде ону төлевезин, ооң хемчээлин черле кызырып, алдан хардан ашкан пенсионерлерни дадывырдан хостаарын олар саналдап турар. Хуралды айда бир удаа эрттирерин чурумчудап. Кайы-даа дечнелге аппаратты кызырар, ТК-ның санаторийлеринге анаа коммунистер дыштаныр аргаларны көөрүн дилеп, саналдап турар. Бурунгаарлаашкынче чүткүлдүң боттуг бодалдары черле бар. Ону дилеп, деткиир, чүнүң-даа чылдагаанын, дөзүн казып тывары четпейн турар хире.

Партком дугайында эге организацияларның бодалы эки эвес, анаа бүзүрел чогуу чарлап, ону дужүүрерин негеп турар. Аппарат ажылдакчыларының орта хамаарылгазы оожум-даа ышкаш. Кандыг-даа хөделгенде чок, отчёт бергеш чоруур ыйнаан дээш, ыгыйты манааш олурупкан. Кол-ла чүве секретарьның кижилер-биле ажылдап билиринден хамааржыр. Секретарь С. М. Климошенкога хамаарыштыр бодалдар аңгы-аңгы: чамдыктар чаа көрүш тыппаан, чадап каан-даа дээр, өскелери чеже-даа кызарга, система ындыгда канчаар деп хараадаарлар-даа бар. Моон соңгаар коммунистерниң удуртукчузу кылдыр ол бодун көрбейн-даа турар. Ооң соонда келген кижи кандыг болуруул?

Комбинат бүгү көргүзүглер талазы-биле планын үскен. Борта чүгле администрацияның эвес, парткомнуң буруузу база бар: контрольду кошкаткан, негелдени сулараткан. Кадрларның шын шилилгези, национал, билиг-мергежил аайы-биле чогумчалыг таарыштырылгазы, оларның харысалгазы чугула эвеспе? Бо бүгүнү кымдан негээрил?

Черле идеология ажылын канчаар экижитсе экил? Кижи бүрүзүнге чедип, ооң сагыш-сеткилин билип, болуп турар нарын болуушкуннарга оларның хамаарылгазын тодарадып, шын углаары четпес болганын демдеглээр апаар. Эпчок чүве кандыг ажылды чедир кылбайн турарын билбейн баарында. Ынчангаш шүгүмчүлелди бурунудадышкын, кызышкын кылдыр-даа билип аптар. Кижизидилге ажылын ала-чайгаарлаашкынче киргенин миннип чугаалаары артык эвес боор. Бо берге, байдал чидиглелип турар үеде чаа, дээштиг аргаларны үезинде ажыглаары, чонга чоок болуру, оон үзел-бодалдың шын хевирлээри бир-ле дугаарында партия организацияларындан негеттинип турар. Идей-политиктиг ажылды тус черниң байдалынга таарыштыр холга алып үени эрттирип турар эвес бис бе?

Артык ХОВАЛЫГ.
(«Шынның» тускай корр.).

Кадыкшылдың делегей хүнү

Кадыкшылдың делегей хүнү бо чылын «Чер-делегейивис — бистиң кадыкшылывыс», «Кедизин бодаар — тус черге хөделир» деп девиз-биле эртип турар. Амгы үеде бистиң чуртта экологтуг байдал дүвүреңчиг. 50 миллион ажыг чурттакчылыг 104 хоорайда агаарның хирленгенин көрдүнген туруп болур нормазындан 10 ажыг катап көвүдээн. Суг курлавырларының — үштүң ийи кезии арыг-шевер экологтуг нормага дүүшпес. 600 хоорайда ажыглаттынган сугларның арыглаарын чедир хандырбайн турар.

Эрткен 1989 чылдың 9 айларында РСФСР-де 5 муң ажыг бүдүрүлге (27 хуузу) агаар хирлендирер хоралыг артынчыларны ылгаарын (үндүрерин) көвүдеткен.

БОЙДУС—КАДЫКШЫЛДЫҢ БИР ҮНДЕЗИНИ

Амгы делегейде экологтуг байдал эң чидиг айтырыг кылдыр санаттынып турар. «Кедизин бодаар — тус черлерге хөделир» дээн кыйгырыг болза долгандыр турар оран-делегей-биле чурттакчы чоннуң кадыкшылының тудуш холбаалыынче база Кадык камгалалының делегей организациязының ажыл-чорудулгазын деткиириче кичээнгейни угландырган болгай.

Бойдустуң амгы байдалы, келир үениң кижиниң бодунуң холунда. Черин, сугну, агаарны канчаар ажыглап, камгалап, хайгаарап турар бис, келир үениң салым-чолу оон хамааржыр.

Бойдустуң байлаан чөп ажыглаары, турушту камгалаары дээрге-ле кижиниң кадыкшылы дээш демисел болур. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, амгы үеде экологтуг байдал бистиң республикада кандыгыл, бодувустуң чурттап турар оранывысты канчаар камгалап, кадагалап, ажыглап турар бис деп айтырыг-дыр.

Ниити чуртта дег, бистиң республикада экологтуг байдал нарын деп чугаалаар апаар. Кижилерниң ажыл-чорудулгазының саддары бисти долгандыр турар оранывысты бүгү талалыг өскерткен. Тыва чурту экологтуг бергедээшкинге таварышкан, бойдустуң чайгаар бүдүжү хевээр дээр хөөннерге бузуудээр болдунмас апарган. Тыва агаарывыс арыг эвес апар чыдары, кылаң суглар хирлениип турары, чер-хөрзүнүвүс хоозурап эгелей берген чонну дүвүреткен турар.

Ам бо хүннерде агаар келгемия камгалаашкынын айтырыы республикада онза чугулазы-биле тургустунуп келген. Агааржу үндүр октаттынып турар хирлендирер бүдүмелдер көвүдеп турар. Чылда оотумаа-биле 148 муң тонна хоралыг хейлер (газтар), химиктиг бүдүмелдер, доозун-довурак, ыш-хөө болгаш өске-даа чүүлдер улетнүр, транспорт, тудуг бүдүрүлгелеринден болгаш чурттанга бажыңнарындан агааржу үнүп турар. Ооң иштинде чүгле машина-техникадан безин 47 муң тонна чедир турар. Кызыл хоорайда чылда ортумаа-биле агаарның хирлениири чижеглеп доктаадыттыган хемчээлинден 2 катап, угаалыг хей 2,2, ыш-хөө 3,4 катап хөй.

Ол бүгү кижилерниң кадыкшылынга хоралыг болуп, янзы-бүрү аарыгларны тывылдырарынга идигни берип турары билдингир.

Эң дүвүреңчиг байдал сугну канчаар ажыглап, ону камгалап турарывыста. Тываның суглары мал, чер суггарарынга, ажыл-агыйның өске-даа херегледеринге, аъш-чем курлавырларын тургузарынга, өртектиг өлүк тывызын көвүдедиринге ажыглаттынып турарындан аңгыда, кижилерниң кадыкшылын камгалаарынга, янзы-бүрү аарыглардан эмнениринге, хөй санныг туристерни магададырынга барааң боол турар. Ындыг болганда суг курлавырын камгалаарынче, чөп ажылгаарынче онза кичээнгейни салырын кижилерге хүлээндирип турар-дыр. Арыг ак-көк хемнерлиг, хөлдерлиг Тыва чурту деп адаттынып турарывыс ам бо хүннерде херек кырында ол бадыткал чок апар чыдар. Оларны хирлендирип боктаарларындан, кадып-куургаарындан канчаар камгалаарының айтырыы чидин-биле тургустунуп келген. Хемнерже кино агып турар хирлиг чуундулар чыл санында көвүдеп турар.

Республикада чылда ортумаа-биле 16 млн кубометр хире ажыглаттынган хирленгени доктааттынган чижек хемчээлинден ажып турар суглар кино агып, хемнер, хөлдерни, чер иштиниң сугларын боктаалдырып турар. Хемнер, хөлдер болгаш суг хөөлбектериниң чоогунда минералдыг чемишчидилгелерни, хоралыг химиктиг бүдүмелдерни, нефть продуктуларын шыгжап, кадагалап, ажыглап турары база мал турлагларын, мал чуур, азыраар черлерни тудуп турары суг курлавырларын хирлендирери хөй. Ооң-биле кады чурттакчылыг чамдык черлерни долгандыр, арга-арыг иштинде оңгарларда, шөлдерде болгаш суг чоогунда бүдүрүлгелерниң чурттанга черлериниң бок-күзүрүму, демир-дези оваалангазы чүгле черни үреп турар эвес, а агым болгаш чер иштиниң сугларын чүдередип турар.

Оон аңгыда хемнер баштарында, ооң уннарында арга-арыгның ыяштарын үнүштерин кезип, өтке алзып, чер ажылының болгаш суггарылганың агротехниктиг чурумнарын хажыдып турарындан суг курлавырлары эзээжеп турар. Чербн Тапсы, Хемчик, Барлык, Чадаана, Шуурмак, Хөндергей, Элегес хемнерниң, Каа-Хемниң, Бии-Хемниң адырларындан болгаш оон-даа өске улуг-биче хемнерниң уннарындан ыяш белеткээр, чер суггарар ажылдарны калбарткаынның уржуктарындан ол хемнерниң суу сыыган, хазындаа чамдыктары кургаарынга четкен. Хадың, Дүргең, Межегей, Өөк, Онаача ышкаш улуг-биче хемнерниң база ында чер иштиниң сугларының экологтуг байдалының өскерткениниен Дус-Хөл Хадың, Чедер, Ак-Хөл, Каък хөлдерниң суглары кадып эгелээн.

Эң кол байлаавыс — черниң ажыглап турарывыс камгаалыа чок деп чугаалап болур. 4.6 млн га ажыглалдан шөлдүң 38.2 хуузу, азы 1.7 млн гектар хирези ажылалдан үнүп, хаттан, сугдан үрелиринге таваржышкан.

Ындыг хажыдыышкыннары дээш ол албан черлери күрүнеге чедирген когаралын эгидер апаар.

Республиканың ыяш ажыл-агыйы девискээр-бүдүрүлге каттыжыышкыны (М. А. Гаков) ажылында байдал база эки эвес. Хөй ыяш-ла белеткеле, өскези хамаан чок дээр хөөннер бар. Өрт-биле демисел чорудар дорт хүлээлгезин безин орта күүсетпейн турар. Чүгле Таңды районуң девискээринге хыраттынган, бадыткаттынган барымдаалап ёзугаар 18600 га арга-ыяш өрттенген.

Бойдустуң байлааң, ооң курлавырларын ажыглап, камгалап турарывыста байдал дугайында номчукчуларга кысказы-биле таныштырарга мындыг-тыр.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитеди тургустунуп келген байдалга хамаарыштыр ажылдарны чорудуп, тускай хемчеглерни ап турар. Ынчангаш ол бүгүнүң чамдык чылдагааннары чүдел, моон соңгаар кандыг хемчеглер алдынарыл, кандыг туруштуг ээлээр ужурлугул дээрзин каш сөс-биле түңнеп көрейн.

Бойдус камгалал талазы-биле хоойлу-дурумнерниң негелделерин хажытканындан, аңаа хамаарыштыр ажылдан кылдынган план хемчеглерин боттандырарынче чогуур сагыш салдынмайн келгениниң чылдагааны-биле үстүнде фактыларны тайылбырлап болур-дур. Бойдус камгалал ажылынче бүгү кижилерниң, эң ылаңгыя удуртукчуларның хамаарылгазын өскертири чугула.

СЭКП Тыва обкомунуң бюрозунуң, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1987 чылда хоорайның агаарын арыг тургузар талазы-биле ап чорудар хемчеглер дугайында каттышкан доктаалының күүселдезин Тываның электрон четкилери (Ю. И. Сурков), «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкыны (И. А. Остапец) хандырбаанындан хаар ужурлуг 14 одалга системаларының 10-у ам-даа ажыглалда хевээр.

Агаар, суг хирлендирип, боктаалдырып турар бүдүрүлгелер черлеринде, ооң иштинде хлеб, алгы, автосептелге заводтарында, «Тудуг кезектери», бажың тудар, эът комбинаттарында болгаш автотранспорт бүдүрүлгелеринде арыглаашкын дериг-херекселдерин четчелээр, доктаамал ажылдадыр, бүдүрүлгелерге дешшилгелиг технологияларны ажыглаар талазы-биле ажылче тоомча чок көрүп турары уламчылап турар. Туттунуп турар бүдүрүлгелерге арыглаашкын дериглелерин тургузуп, күштелдирерин республикала четпес кичээнгей салдынып турар. Ооң чижээн Кызыл-Мажалыктың эът комбинадында ажыглаан суг, бок аштап-арыглаар дериг-механизмнерни шала кылган, ажылдалга киирбээн. Кызыл хоорайның төп арыглал станциязында хонуката 16 муң кубометр хирлиг сугларны арыглаар дериг-механизмнерни тургускан, а херек кырында ынаар төктүп турар 24 муң кубометр чуундуну арыглап шыдавайн турар. А ону алгыдып, күчүзүн улгаттырар хемчеглерни 1994 чылга чедир кылып доозарын планнап турар. Ынчангаш амгы үеге чедир-ле бойдус камгалалының айтырыгларынга акшаландырыышкынны чүгле артынчы принцип-биле чорудуп турары үстүнде чижектерден илдең-ле ышкажыл. Бойдустуң байлааң, ооң курлавырларын ажыглаарынга экономиктиг механизмниң аргаларын долу киириштирбейн турар.

Бойдустуң кежиин халас ажыглаар чорукту чидирер хемчеглерни алыр, бойдустуң байлааң, курлавырларын ажыглап, камгалаар ажылга экономиктиг идиг бээрин негередир үе келген. 1991 чылдан эгелеп бойдустуң бүгү байлаа өртектиг апаар, халас ажыглаар чорукту соксадырын көрдүнүп турар. Чүгле байлак өртектиг болур эвес, суг, агаар, черни шын эвес ажыглап, ону хирлендиргени дээш торгаал төлээр апаар. Доктааттынган чижек-хемчээлге дүүштүр агааржу, сугже үндүрүп, киирип турар хирлендирер бүдүмелдер, чуундулар дээш бир өске, а ол хемчээлден ажыр көвүдеткен дээш каш катап улгаттырган каайлы төлээр апаар. Ону торударының чижек хемчээлдери, чурумнары ажылдап кылдынып турар. Бойдустуң байлаан кайы хамаанчокка ажыглаар, ооң камгалал-кадагалалынче кичээнгейниң четпези чоннуң экологтуг билиинин, культуразының кошкаандан база хамааржып турар. Экологтуг кижизидилге ажылын күштелдирериниң бүгү аргаларын, хевирлерин ажыглаары моон соңгаар чугула сорулга болур.

Республикада тургустунуп келген экологтуг байдалды чогумчалыг болдурар, аңаа хамаарышкан айтырыгларны тодаргай шиитпирлээр сорулга-биле Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитеди «1990—1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир долгандыр турар хүрээлел камгалалының болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаарының кол угланыышкыннары» деп экологтуг программаны белеткээн. Ам бо хүннерде ук плган ажылдап кылдынган болгаш СЭКП обкомунга көөр-биле кирген. Ооң соонда ону республиканың чону чугаалажып көөр-биле солуннарга парлаар.

Чылбаа ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы.

БОТТУГ АЖЫЛ-ХЕРЕКТЕРЖЕ ШИЛЧИИР

Чугааның утказы : эрге-чагырганы – Советтерге

«Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге!». Бо кыйгырыгны ам эде тургустунуушкунну чорудуп келген беш чылдарның дургузунда аастан дүжүрбедивис. Ынчалзажок ук кыйгырыг амыдыралга, ажыл-херек кырынга боттаныр хамаанчок, анаа-ла-бир алгаг-йөрээл болгаш туруп берген, элдеп чүве.

Бодап көрүнер даан. Беш чылдар дургузунда бистиң республикавыстың амыдыралында ол айтырыг талазы-биле чогум-на чүү өскерилген-дир? Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиялары, СЭКП Тыва обкомунуң пленумнары болгаш өске-даа улуг хемчээлдиг хурал-суглаалар эде тургустунуушкунунуң эрткен чылдарында чеже болбады дээр. Оларга кылган илеткелдерге, чугаалаан санал-оналдарга, хүлээп алдынган доктаал-шиитпирлерге: «эде тургустунар», «эде тургустунуушкунну дүргедедир», «чаа ёзу-биле ажылдаар», «эрге-чагырганы бүрүнү-биле Советтерге бээр» деп айтып, демдеглеп келген.

Черле ынчаш бо кыйгырыгларның херек кырында боттанып, каракка көстүп турар боттуг чүүл апарганы кайыл ынчаш? Мен хууда бодап көөрүмге, каракка боттуу-биле көстүп турар болу берген ындыг эде тургустунган, чаартынган, чаа ёзу-биле чоруттуна берген чүве чок-ла-дыр. Бистер ам-даа эрги хевээр чурттавышаан ышкажыл бис.

Эргелеп башкарар органнарда чамдык структура өскерилгелерин, ында-мында тургустунуп турар эвээш саңның кооперативтерни, өг-бүле, аренда кереэзинче шилчээн хөй эвес малчыннарны, звеноларны, бригадаларны азы бот-орулга-чарылгаже кирген каш совхозтарны санаваска, херек кырында ёзулуг эде тургустунуушкун бисте ам-даа чорувайн турар дизе, чүвениң шынын улуг-ла хажытканы ол эвес ийин.

Соңгулдаларга уткуштур партия обкомунуң парлап үндүрген платформазын-даа, улус депутаттарынга кандидат кылдыр дешшиттиргеннерниң программаларын-даа ынчан номчуп көөрге эде тургустунуушкунга шуут дорт хамаарышкан даарта соңгузу хүн азы чоокку үеде ажыл-херекти амыдыралчуртталгада байдалды чаа ёзу-биле өскертир, экижидер, эде тургузар хире ындыг хандыкшыда бээр идеи чок боор чүве-дир. Шуптузу-ла ёреңгей аазашкынар, каас-коя сөстер-биле долдунган. Черле чүнү канчапса, чүнү кылыпса бистиң бөгүнгү бо туруп турар берге амыдыралывыс даарта барып экижий бээрил? Кижилерни чайгаар хаара туда бээр кандыг эгелекчи чорук, материалдыг күш болу бээр идея барыл? Үениң негелделиг бо айтырыгларынга тодаргай харыы үстүнде чүүлдерде чок.

Мен маңаа ол четпес чоруктарны чүгле шүгүмчүлеп «сойгалаары»-биле кызыгаарлаттынмайн, харын анаа холбаштыр бодумнуң санал-оналымны, идеямны эш-өөр-биле база солчур бодааш, саазын, карандаш алгаш, бо чүүлдү бижий бердим.

Бүгү эрге-чагырганы бүрүнү-биле Советтерге бээри чөптүг херек. Эрге-чагырганы бодунга холгаарлап алгаш турган монополиязындан партия ам ойталаан-дыр. Чон ону чүүлдүгзүнүүшкүн-биле көрүп турар. Эрге-чагырганы бүрүнү-биле бээри деп чүл ол? Маңаа тодаргай чижектен ап көрээлинер. Азас кодээ Соведи дижик. Ам ооң эргези кандыгыл? Херек кырында келген чоннарга шынзылга бижип бээринден өске, ында кандыг-даа эрге чок деп чугаалаза, хөөредиг болбас боор. Бодап көрүнер даан. Көдээ Совет девискээринде үнүш-дүжүткүр шөлдер кымныы-дыр? Совхозтуу ышкажыл. Аңныгмеңниг арга-ыяш кымның эргезинде-дир. Ыяш ажылагыйынында-дыр. Балык-байлаңныг хамык хемнерни, хөлдерни кым баш билип турарыл? Балык инспекциязы-дыр. Ол бүгү байлакка хол дээр эрге көдээ Советте чок. Ону кандыг эрге-чагырга дээр боор?! Шынзылга бээр, аар-саар даңзы-хаара кылыр орган ышкажыл. Харын-даа өнчү-селик чок келин кыска дөмей-дир.

Бир эвес бүгү эрге-чагырганы аңаа бүрүнү-биле бээр дээр болза, ооң девискээринде турар бүгү-ле байлакты: черни, арга-ыяшты, сугну чүгле ол Совет ээ болуп, баш билир кылдыр хоойлужудуп, доктаадып тургузар. Ол чүл дээрге, көдээ Советтиң девискээринде арга-ыяшты ыяш ажыл-агый черинден, хемнерни, хөлдерни — балык инспекциязындан көдээ Советке хүлээдип бээр дээни ол. Черни, арга-ыяшты канчаар ажыглаарын, кымга арендага бээрин, хемнерниң, хөлдерниң балык-байлаңын кажан канчаар ажыглаарын чүгле көдээ Совет билген турар ужурлуг. Чогум-на ынчан ол бүрүн эрге-чагырганың органы болган турар.

Ам кандыг-дыр? Боттарың билир-ле болгай силер, ыяш ажыл-агый чери чүгле арга-ыяшты хайгаараар, карактаар, өрт-халап болу бербезин, ыяшты чоңга өртекке садарын бодаар. Аңаа оон өске чүү-даа херек чок. Сугнуң балык-байлаңын узуткап, чок кылып-даа турда, ону ыяш-ажыл-агыйы чери тоовас болгай. Балык инспекциязы база ындыг, чүгле балык-байлаңынче сагыш салыр, арга-ыяш өрттенип-даа турза, ол ону тоовас!

Арга-ыяшты, хемнерни, хөлдерни, бир-тээ, Совет ээлеп, холга алган төлээде, ол черни чүгле камгалап, хайгаараар эвес, харын ооң байлаан өстүрүп көвүдедир штаттыг ажылдакчылар турар. Олар көдээ Советтиң болуп, ооң башталгазы-биле ажылдаар апаар. Ындыг болганда, аңаа акша-хөреңги херек. Ону кайын алырыл? Ындыг айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир.

Бирээде, мурнунда ыяш ажыл-агыйын, балык инспекциязын акшаландырарыбиле күрүнеден берип турган акша-хөреңгиниң чамдык кезиин көдээ Советтиң эргезинге берген турар ужурлуг. Ол-даа четпес боор чадавас.

Ийиде, акшаны көдээ Совет боду тып ап болуруну болдунар аргазы база бар. Чижээ, совхозка, албан черлеринге, организацияларга, чоңга ыяшты саткаш, оон эвээш эвес акшаны киирип алыр апаар. Ыяш кескен черге бичии-даа артыкшыл артпас кылдыр, ыяшты шак ынчаар чүс хуу ажыглаарын чедип алыр. Ооң девискээринге каттап, тооруктап, аңнап, балыктап барган кижи бүрүзү тускай доктааткан каайлыны көдээ Советке төлээр кылдыр чурумчудар. Мурнунда кандыг ийик? Чижээ, Шамбалыг көдээ Советтиң девискээрин Кызылдан барган хамык улус каттаар дээш, сиген, тараа шөлү хамаанчок, сазадыр базып, дыштанып баргаш, одаганып черни боктаалдырып, чүдедип турар болгай. Ол канчап-даа таарышпас херек! Ону чурумчудар төлээде, ол девискээрже кирер, каттаар, тооруктаар, аңаа-даа дыштаныр эргени чүгле ук черниң көдээ Соведи бээр кылдыр чурумчутса чогуур. Аңаа барган кижилер чогуур хемчээлдиг каайлыны хонук барымдаалап, көдээ Советке төлээн турар.

Ол ышкаш Советтиң девискээринде хемнерден, хөлдерден балыктаарын, кандыг арга-биле балык тударын, кайыын балык өлүрбезин база көдээ Совет чөпшээрээр кылдыр чурумчудар. Балыктап барган кижи хонуктап тодаргай хемчээлдиг каайлыны төлээш, чеже хире балыкты тударын чөпшээредип алган турар. Оон кирген акша-биле Советтиң девискээринге балык хайгааралының инспекторларын тургузар.

Тайга-таңдыдан аң-өлүк тывыжынга база ындыг чурумну тургузар. Күзүн аңнап-диңнеп чоруур аңчы кижи Советтиң девискээринден аңнаарының чөпшээрел бижиин чогуур түңнүг акша-биле садып алыр. Өске черден келген чөпшээрел чок кижи оон аңнаар эрге чок. Аңнаашкынны база-ла инспекторлар хайгаарап, хынаар.

Ындыг корум-чурумну тургузар болза, Совет ынчан бодунуң девискээринге эрге-чагырганың бүрүн эргелиг ээзи боол болур.

Бо бүгүнү тускай хоойлу-биле дүрүмчүдүп быжыглаан, бүгү чоңга чарлап дыңнаткан турар ужурлуг. Ынчан бүгү чүве чурумчуур, аай-баштыг харыылаар ээлиг, материалдыг харысалгалыг апаар.

Үстүнде айыттынган чүүлдер бойдус камгалалын, ооң ажыглалын экижидериниң, экологияның өйү келген негелделиг айтырыгларын шиитпирлээриниң кол үндезини болур ужурлуг.

Советтерниң бүрүн эргезинге хамаарыштыр база бир чугула чүүл болза, ооң корум-чурум камгалаар аппарадын тургузары. Ам кандыг ийик? Кайы көдээ Советте хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар бодунуң шагдаазы азы ополчениези барыл? Чок-ла болгай. Экиле дизе, суурда милицияның участок төлээзи бар болгулаар. Ол безин көдээ Советке чагыртыр эвес. Районнуң иштики херектер килдизиниң штадында турар.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарын, эрге корум-чурумун хажыдар чорукту болдурбазын чогумна көдээ Советтен эгелээр болза чогуур. Ону чедип алыр төлээде, бодунуң штадынга дөрт-беш чедир шагдаалыг турары эргежок чугула. Олар көдээ Советтиң девискээринде суурларның чонунуң ортузунга хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаар, оор-сукту, кем-херек үүлгедир чорукту болдурбас талазы-биле ажылды доктаамал чорудар, дүнеки дежурныйлаашкынны, ынай-бээр чоруп турарларның контроль хыналдазын органзастаар апаар.

Оларны тударынга акшахөреңги херек апаары чугаажок. Көдээ Советтиң девискээринде турар совхоз азы өске-даа бүдүрүлге черлери бот-орулга-чарылгаже шилчээн соонда, арыг орулганы ап турар апаар болгай. Ол орулгадан чогуур улуг-хууну көдээ Советтиң эргезинге шилчидип бээр кылдыр дугуржуп чурумчудар. Шагдааларның шалыңын төлээр акшаны ындыг янзы киирип ап болур. Бир эвес ол-даа четпес болза, оон өске хемчеглерни база алыр. Чижээ, суурларда чурттап турар чон дижик. Олар хуузунда мал-маган тудуп турар болгай. Ындыг болганда, мал-маганы онча-менди турзун, оор-сук албазын, кодан-турлаа амыр-тайбың болзун дээш, өреге бүрүзү сагыш салыр апаар. Чурттакчы чоннуң чыыжын кылып тургаш, көдээ Советтиң шагдаа тударынга дуза кылдыр, малдыг өг бүрүзү ай санында тодаргай хемчээлдиг акшаны төлеп турар болурун чүге дугуржуп ап болбас деп? Айда 5-10 акша берип шыдавас өреге чок-ла болгай.

Көдээ суурларга корум-чурумну шыңгыырадыр, оор-сук кылыр, кем-херек үүлгедир, арагалаар, шошсодаа үндүрер чорукту болдурбас төлээде, хууда машиналарны, черле ынчаш, машина-балгатты ажыглаарын чурумчудар херек. Ажыл шагы төнген соонда, албан машиназын ыяап-ла гаражынга дораан аппарып тургускаш, демдегледирин чурумчудар. А хуузунда машина-балгаттыг кижилер оозун дүнекиниң 12 шактан соңгаар мунгаш шавар, хөлдердирер, суур иштинге дарны атсы машиналыг ол-бо чоруур чорукту шуут болдурбас. Ам көдээ суурларга чоруурга, машина-балгат дарны атсы дииңейнип тура хонар боор-дур. Ол дээрге албан ажылы кылып турары ол эвес-ле болгай. Машина мунуп алгаш, оорланып, кем-херек үүлгедип чоруп турар кижилер ышкажыл. Аргажок херек апарганда, аарыг-аржык болганда, машинаны ажыглавайн канчаар.

Айтырыгга хамаарыштыр хууда бодалдарым мындыг-дыр. Бо чүүлде кирген ол бодалдарга хамаарыштыр боттарының санал-оналын номчукчулар, Советтер ажылдакчылары, чаа соңгуттурган улус депутаттары солун дамчыштыр солчур боор дээрзинге ынанып олур мен.

Аракчаа КУУЛАР.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.

ДЫШТАНЫКЧЫЛАРГА ТААРЫМЧАЛЫГ

«Серебрянка» профилакторийге шөлээмде эмнедип, дыштанып турдум. Аңаа эмнедип тургаш эскергеним чамдык эки чүүлдерни маңаа бижикседим.

— Культура - массалыг ажылдар чорудар кижиниң акшазы амдыызында көрдүнмээн. Композитор Бюрбе Саая-биле дугуржуп алдывыс. Кылып чорудар ажыл планы тургустунган. Дыштаныкчыларга солун концерттер органзастаттынып турар. Лекциялар-даа болгулаан. Кежээлерде чаа ырлар, танцылар-даа өөрени бергилээр — деп, «Серебрянкада» улуг эмчи Бичел Шөмбүловна Бурупчал чугаалады.

Шынап-ла, дыштаныкчылар чүгле эмнениири-биле кызыгаарланмайн, хостуг үелеривиете чалгаараар хире эвес турдувус. «Высоцкий — артист, ыраажы, композитор» деп темага лекцияны Н. Г. Черноусованың, «Хүрээниң хөгжүм херексели» деп көргүзүглүг лекцияны Аллан. маадыр аттыг музейниң ажылдакчызы М. Х. Нурсаттың номчааның дыңнадывыс. «Тываларның хөгжүм фольклору» деп лекцияны номчааш, С. М. Бюрбе бодунуң концертин улаштыр көргүскенин сонуургавас аргажок.

Аңаа келген дыштаныкчыларның, эмнелге коллективиниң аразында кандыг талантылыг кижилер чок дээр, кижилер боттарының чогаадыкчы талантызын көргүскен концерттер база болгулап турду. Игилге, демир-хомуска ойнай бээрге, таалап дыңнаар бис. Хоочун башкы Нина Леонтьевна Тарасенконуң үндүрген хана солунун дыка сонуургадывыс. Кижилерниң кичээнгейин хаара туда бээр кылдыр каастап, тывынгыр сөстер-биле бижип тургаш кылганы бир янзы.

Бир онзалаар чүве — аъш-чем-биле хандырылга. Бо талазы-биле дыштаныкчылардан хомудаллар үнмээн. Бар-ла аъш-чемни дыштаныкчыларга белеткеп турарын эскердивис.

Роза БАЛДАН
Кызыл хоорай.

Аяк шайны
аартап ора...

НАЙЫРАЛДЫҢ ИЗИ

Лопсон ТАПХАЕВ,
бурят чогаалчы.

Ээрем сугнуң дүвүн ээлеп чыдар дашты
Эрткен чылдар хоюглаңдыр чаныл кааптар.
Дээрде шашкан бедик сыннар сүвүр бажын
Дембээредир дүшкен чаңнык сүртедиптер.

Кадыр дагдан чуглуп баткан чалым-хая
Хадып эрткен үе-шагны угаадыптар.
Сугда даштар, черде даштар ылгаттынмас, —
Чурттталганың шапкын агыы чүлгээнзиг боор.

Чергелешкен сүвүр даглар көргенимде,
Четтинишкен эжим-өөрүм сактып кээр мен.
Эрткен өйнү диргизиптер хувулгаан күш
Элеп читпес найыралдың буяны-дыр.

Орузундан Моңгуш КЕНИН-ЛОПСАН очулдурган.

БАЗА БИР ЧАС

Ак-көк торгу тонун кеткеш,
Амыр-менди солчуп келген
Частың айы чаңнап кээрге,
Сагыш-сеткил хөлзээр
чүзүл?
Удуп кыштаан хову, шөлдер
Аныяк хевин уштуптарга,
Угулза дег хемчигештер
Аян ырын ырлаар чүзүл?
Улуг үүле кылган чоннуң
Урап ижин магадаан дег,
Авай-хаактар салбаан
дамчып,
Айлаң куштуң эдер чүзүл?
Улуг-Хемниң баскылаштыр
Шуужуп баткан доштары
дег,
Уян чүрээм ханызынга
Шуурган, дүвү дойлур
чүзүл?
База бир час намдарымга
Балаттынмас исти базып,
Сагыжымны саймаарадыр
Частып үнүп келир чүзүл?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Ыры сагыш-сеткилди сергедир. «Ыры чокта чурттталгам чок» деп ырлажып турар бис. Ыраажылар бисте база арбын. Чоокта чаа Сибирьниң национал театрларының фестивалының доозулганынга тураскааткан каттышкан концертке ырының болгаш танцының «Саян» ансамблиниң артистери база киришкен. Аңаа ук ансамбльдиң артизи Титов Санчат уяранчыг, дыңнаксанчыг, таалаңчыг чиңге үнү-биле тыва улустуң «Көшкүн арат» деп ырызын бадырыптарга, залга адыш часкаашкыны диңмиреп, катап ырлаарын көрүкчүлер дилеп турдулар. Ол дээрге аныяк ыраажының чогаадыкчы улуг чедиишкини-дир.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ
фотозу.

ҮШ ПАРОДИЯ

Бистиң профессионал-даа бот-тывынгыр-даа артистеривистиң оюн-тоглаазында тыва пародия шуут чок боордур. Кайы-бир чалаң чогаалдың бодун шала хөөреткеш, дузааннымыг кыжырыгны азы каткы-хөглүг чогаадыры амыдыралда бар четпестерни сойгалаарынга дузалаар болгай.

Бүгү-эвилелдиң бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезиниң 1963 чылдагы (Москвага) дөрт тыва лауреаттың бирээзи (өөрүм Сат Манчакай, Моңгуш Дырышпан, Каадыр-оол Бегзи) болганымдан аныяк артистер өттүнүп алзын дээш үш биче пародияны чогаадырын шенедим.

I. Василий Лебедев-Кумачының «Төрээн чурт дугайында» ырызының кожамыкын ёзугаар:

Эргип четпес арга, хову, хеминг
Өскен-төрээн чуртум дег делгем
Экология эмин эрттир буураан
Өске ындыг чуртту билбес мен.

II. Тыва кожамыктарның аяның ёзугаар:

Эмин эрттир челер кулун
Эрзин, Тестиң доралазы.
Эмин эрттир аңы төнген
Эрзин, Тестиң ховулары.

III. Степан Сарыг-оолдуу-биле:

Шынза, шөлде чашпан, чылгылары төнген,
Чырaа ыяжын кам чок кыргып хыдаан, дээң-дээң.
Чычы торгу хевин уштуп октаан,
Чыргал турар чоргаар бистиң Тыва, дээң-дээң.

Сандый БАДАА.

БАШТАЙГЫ ЫНАКШЫЛЫМ

(Ангелина дугайында сактыышкын)

Тывалаар орус, хакас, корей кижилер шаанда кырган-ачам сугга кыжын-даа, чайын-даа бо-ла чедип келир. Орустар, хакастар ынчаарда Белдир-Кежииңге, Арыг-Үзүүнге, Шагаан-Арыгга, Торгалыгга, Чаа-Хөл суурга колдуунда чурттап чораан. Хакастарны Ак-Туругнуң араттары ынчан «татарлар» деп соора адап турганнар.

Кажан орустар, хакастар кырган-ачам сугга келгенде, Сайын-Хөө ашактын (авамның адазының ады ол, ооң шолазы — «Кара-Бошка») өөрүшкүзү аажок апаар, ол хиреде орустай албас. Тывалаар ооң өңнүктери — Мачыылай (Василий) биле Ийигуур (Игорь).

...Он алды хар ажып, он чеди чоокшулап чорааш, чөдүрүп, думчуум ханзырап, элээн аарый берген мен. Кызылдың типографиязынга өрүкчүлеп ажылдап турган Бегзи даайым өкпези аараш, часкаар кыжын чанып келгеш, чайын чок апарган. Ынчангаш «Дугержааның база өкпези аарый берген-дир» деп, төрелдерим дүвүреп эгелээн. Ынчалзажок чөдүре бергенимниң чыллагааны херек кырында өске: Баржак тайгазынга аңнап чорааш, өл-чаъска таваржып, соокка алыскан мен.

Сүгдүр даайымның оглу Сумбаа акым мени Арыг-Үзүүнде кижи эмнелгезинге эдертип келген. Мохова деп тывалаар хакас эмчи кыс аарыг кижилерни эвилең хүлээп ап, эмнеп, чоннуң макталын ап, хүндүткелин эдилеп турарын ооң мурнунда дыңнаан мен. Шынап-ла, тывалаары аажок, дендии чараш, чаптанчыг кыс болду. Арнында секпилдерлиг, хоюг карактарлыг, хүлүмзүрүүрге чаактарының сыртылааштары чаражы коңчуг кылдыр көстүп келир.

— Чүү дугайлыг чор силер, оолдар?

— Өкпем аарый берген, ынчангаш келдим, эмчи — деп харыыладым.

— Өкпең аарый бергенин канчап билир сен?

Чүү деп харыылаарын тыппайн барган мен. Эмчи чүгле хүлүмзүрүп кагды. Мени ол шинчип шагла болду. Адактың сөөлүнде мынча диди:

— Өкпе аараан шинчи чок-тур. Ынчалзажок шыырак аараан-дыр сен, бо эмнерни чеди хонукта ишкеш, чедип кел. Чөдүлүң читпес болза, ооң бетинде келир сен.

Эмчи кыс ынча дээш, эвилең хүлүмзүрүптерге, аңным изиш, чүрээм шимирт дээн.

Үш хонук эртенде, чөдүл читкен. Дөрт хонганда эмчиге катап келдим. Ангелина эмчи баштай «градус» берди. Ону менден дедир алгаш, карактары хоюг апарган көрүп тур, хүлүмзүрүүр-даа, карактарының саң дорт кара кирбиктери ынай-бээр маңнажып турган ышкаш. «Үжен алды, сес... Ажырбас» — дидир.

Ооң сөөлүнде Ангелинаны көрүксээш, Арыг-Үзүүнге үргүлчү келир, ооң-биле чоорту таныжып, чоокшулажы берген мен. Бир дыштаныр хүнде клубка «дириг-чурук» көрген бис. Ол кежээ анаа танцы болган. Орус, хакас, тыва оолдар, кыстар эмгежок. Оларның аразында дөртен хар чоокшулай берген трактористер база бар. Кежегелиг оглу Сумбаа даайым оларның аразында танцылап тур. Ангелинаның орустап, тывалап ырлап билирин дыка-ла магадаан мен. Ооң танцылап турарын көөрүмге, кижи сагыжынга хартыганың кашпагайы кирер. (Хөй чылдар эртенде, 1970 чылда февральда Ленинградка семинарга өөренип турган үемде «Жизель» деп кайгамчык солун балетти көрүп олурумда, хакас кызы Ангелина сагыжымга кирип келген)...

Бодумнуң ынакшаанымны илередип, бир катап Ангелинага чагаа бижээш, даараазында одуругларны немеп кагдым:

Калбак шыктыг Белдир-Кежии
Хайыралыг чуртум болзун,
Хакас кызы Ангелина
Ханым-биле тудуш болзун!
Чечек шыпкан Белдир-Кежии
Черим болзун, чуртум болзун,
Чечен уруг Ангелина
Чүрээм-биле тудуш болзун!

Харыызын дораан алдым. Арыг-Үзүү суурнуң хем эриинге чааскаан олуруп алгаш, чагааны чүрээм саргып-ыстап, шылап турда, чазыптым. Ангелина чуруун суп каан: «Бир шагда мени сактып келзиңзе, мээн чуруум көрүп чоруур сен, Дугер» деп, ооң артында ногаан будук-биле «Ангелина» деп адын салып каан. Дөрт сыккан кыдырааш саазынын чазыптарымга, мындыг одуруглар бар болду:

«Ары черниң шынаазында
Аът чивес сиген-не бар,
Аалымның аразында
Азып чарлыр эжим-не бар.
Өвүр черниң шынаазында
Өшкү чивес өлең-не бар,
Өөрүмнүң аразында
Өлүп чарлыр эжим-не бар».

Ангелинаже чүлдү-чүрээм сунуп, өртемчейде үнези тывылбаан өршээл дилээн чагаамга ооң дошкун харыызы ол ышкажыл! Ооң харыызын номчаан дораан-на харлыга бердим. Боостаамда борбак кара чүве дуй чыдыпкан, чырык хүндүс кырымга деңгерлерниң кудай чаңнылы чылча дүжүпкен ышкаш болган. Шаг чок, арай боорда аъттаныпкаш, Арыг-Үзүүнүң Чарынныг-Арт кайы сен дээш түтсупкан мен. Ынчаарда хөңнүм баксырап, караам чажы бүлденейнип, муңгарап, мынчаар ырлап чордум:

Белдир-Кежии, Арыг-Үзүү
Мээң чуртум болуругай,
Мерген уруг Ангелина
Мээң эжим бооругай.
Арыг-Үзүү, Белдир-Кежии
Алыс чуртум бооругай,
Ашак уруу Ангелина
Амы-тыным бооругай.

Чаа-Хөлдүң Кара-Суг бажында эң бедик тайга бар, ол ийи аттыг: Даштыг-Бедик, Баян-Өндүр. Оон баарынга чеде бергеш, аъдымның ээзерин союп, чүген-чуларын ужулгаш, салыптым — Челер-Дорут ээзин каар эвес. Баян-Өндүрнүң бажынга үне бергеш, Арыг-Үзүүн көөрүмге, адыжымда чыткан ышкаш. Чеди айның ортан үези. Бедик тайга кырының сериинин чүү дээр, ында падагар чолдак пөштер, саң дорт чойган ыяштар, бөзүр чөвүрээлиг шивилер коонайнып, чайганып турлар. Чадааңаны, Үлегерлиг станцияны, Кызыл-Мажалык суурну, Сүт-Хөлдүң кашпалдарын дураннаарымга, база-ла чанымда ышкаш көстүр. Аңаа база мынча деп ырлап, харлыгып, караам чажы төктүп олурдум:

Чодураалыг Белдир-Кежии
Чогум чуртум бооругай,
Чоннуң кызы Ангелина
Чолум кежии бооругай.
Өлең шыпкан Белдир-Кежии
Өскен чуртум бооругай,
Өңер кызы Ангелина
Өзүм-баарым бооругай.

Ангелинаның берген чуруун Баян-Өндүр кырынга ынчаарда өрттедипкен мен. Баштайгы ынакшылым шак ынчаар өжүп калган ышкаш болган. Чүгле Ангелинага эвес, харын ооң төрелдеринге, ылаңгыя ачазы «Шокар-Татарга» (ооң шолазы) хөлчок хорадаар. Өжээн хараар тенек сеткил меңээ кезек када тыптып келген. Амыдыралдың тайгыр оруун эртпээн ондактыг чалыы назынның халыымны ол ирги бе? «Кара-Бошка азырап каан багай арат оглун, эртем-сургуулу бар эвес, чоор сен, уруум» деп, «Шокар-Татар» уруунга ынча дээн ирги бе?» — деп бодал сагыжымга кирип чораан. Ангелина меңээ аажок ынак турган болгай. Хакас кызы айлаң куш дег чараш Ангелинаны мээн чүрээмден ушта соп аппарган Кара-Мөге оглу Николайны канчаар эвес мен, адырам!» деп, кыжанып-даа чордум.

Ангелинаның чуруун өрттедипкен сөөлүнде барык чартык чыл хиреде ынчаар муңгарадап, муңчулуп келген мен. Мээң ол хилинчек-чөвүланымны ынчаарда кымдаа эскербээн. Ийи караам оңгайым, улуг аарыгга туттурган кижи ышкаш апарган мен. Ынчалзажок Ангелинага, ооң төрелдеринге безин хорадаар, өжээргээр шолук сеткилдиг, айыылдыг азыышкындан мүн-не чоорту шуут адырлыр аргалыг болган мен. Менден назы-хары улуг Ангелинаның буруузу чүл? Мээң тенек оолдуң мурнунга ооң ада-иезиниң буруузу чүл? Көңгүс чок. Хамык буруу мээң бодумда. Думаа-халаан тенек оолдуң кудуруунга куу тосту баглааш, баштайгы хүнүнде-ле мени ол-ла дораан сывыртап, меңээ бак чаңнап болур турганнар. Ынчалзажок улустарның ха-дуңма найыралынга шынчы ол бөдүүн, сарыылдыг хакас кижилер ынчанмаан, меңээ аажок эвилең, мени харын чаптаар улус-ла болгай.

Баян-Өндүр бедиинге күжүр Ангелинаның чаптанчыг чуруун өрттедипкенимге бүгү назыда хомудап, бодумну когжап келдим. Баштайгы ынакшылым Ангелина-биле Арыг-Үзүүнүң айыраң чараш чечек шыпкан эзим оймактарынга ойнап, хөглеп базып чораан чалар оттуг чалыы назынымның дүлгээзинниг чылдарын черле уттуп шыдавас-тыр мен.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чанныг ышкаш баштайгы чылында-ла хакас кызы комсомолчу эмчи Ангелина фронтуже эки тура-биле аъттаныпкан. Ооң сөөлүнде Ангелинаны кажан-даа көрбээн мен. Оон бээр ам бежен чыл чоокшулаан. Ангелина чырык өртемчейде дириг бар ирги бе? Билбес мен. Ынчалзажок акы-дуңма хакас улустуң чараш кызы Ангелинаның чырыткылыг овур-хевири мээң чүрээмде, чымчак сеткили, ооң чалар от дег чүрээниң согуушкуннары мээң угаан-сагыжымга кезээде артып калган.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ЦЫРЯПКИННИҢ ТОСКУ ДҮЖҮ

(Шоодуглуг чечен чугаа)

— Кысказы-биле чугаалаайн, эштер — деп улуг начальник аянзыргай үнү-биле эгелээн. — Үе дээрге акша-дыр дижир болгай. Ол үлегер домак дээрге чүгле бистиң чонувуста нептерээн эвес, а бүгү делегейде тараан. Чижээ, бис рубль бүдүрүп турар бис, американнар—доллар, польша улус—золотые, венгрлер — форинт, гректер — оларның чүү дээр ийик моң? Пүү хайт, аза-ла алзын, сагыпмайн тур мен. Бо ажылга кижиниң кадыы баксыраар, угааны ынчаар дөгейленип каар ышкажыл. Гректерниң акшазының адын чүү дээр ийик?

Аныяктарның ортумак звено удуртукчузу сандайын каңгырады-коңгурады туруп келгеш:

— Михаил Степаныч, бичии чазалга бар: Польшаның — золотые эвес, злотые дээр. А гректерниң акшазын драхмы дээр — деп эдип каан.

— Шын-дыр, драхмы дээр. Эр-хей, Сенькин!

— Оон-даа делгеренгей чугаалап болур мен—деп, макташкынга сорук кирген Сенькин уламчылаан. — Даштыкы акша-хөреңгиниң үнезин тайылбырлап бижип турарын көөрге, муң драхмының үнези бистиң амгы үениң беш рублинге деңнежип турар.

— О-оо, көрдүңер бе, солунун! Драхмы дугайын кайызын билип ап турар сен?— деп улуг начальник пат кайгап каан.

— Бодум бот-өөредилге-биле билип ап турар мен, Михаил Степаныч. Ол багай бе?

— Ол канчап багай! боорул, эки-дир — дээш, улуг начальник шагыиче көрген.

— Үе-шагывыс-даа ат болду, өскээр будулбайн көрээлиңер. Ажыл-херекчи болур дугайында мен ийи-ле сөстен чугаалап көрейн, ол черле ниити аяны ындыг апарган чүве-ле болгай. Ажыл-херекчи ёзу дугайын билип алыры бистиң ажылдакчыларывыстың хөй нуруузунга ажыктыг апаар боор. Меңээ дыңнадып турары-биле алырга, чамдык кижилер мыоынай кылаштап чорааш удуп ап чоруур-дур. Ажыл-херекчи ёзу деп чүл эштер? Харыылап көрейн. Ол — чүгле организастыг чорук, организастыг... ол-ла, оон өске чүве чок. Чамдык эштер үе-шак чедишпес чүве-дир деп хомудап турар-дыр. Оларга мен бүзүревес мен, канчап ындыг боор чүвел. Оларга үе-шак чедишпейн турары — организас чогунда-дыр. Хөй-ле удууруп бодап чорба, канчап-чоор-даа тургаш, хүнүң ажылын күүсет, ол-ла!

Хүн караа хөөреп келген, ындыг болганда соңга баарында ыяштарның хөлегелери кыска-кыска апаргылаан. Ортумак звенонуң удуртукчуларының бирээзи ону эскерип кааш, мынча депкен:

— Ажыл-херек туруп алды. Бис үр болбас дээш чыылдывыс чоп?

Эң улуг начальник арны-бажы кыза хона берген соонда, ооң шырайынга кара булуттар диргелип келген ышкаш апарган:

— Сен мени өөретпе! Мен сеңээ ажыктыг чүве чугаалап тур мен. Сээң дамдыкталган өөдежок сагыш-сеткилиңни чырыдып, бодумнуң арга-дуржулгамны дамчыдып бээр деп турумда, сээң үзе кирген херээң чүл. Ол чараш эвес-тир. Улугларны хүндүлээр херек.

Улуг улусту хүндүлээриниң болгаш шагда бо талазы-биле эки турганының дугайын ол он беш минута иштинде чугаалаан. Чижээ, шагда бичии кижи улуг улус чугаазынга киришпес, а ам улуг-биче-даа хамаанчок — аксы чүгле өл болгаш өрттенмес. Бодун көргүзүксээр — деп демги аныяк кижиге чылдак хап, шалый аарак, улуг дарга чугаалаан.

Делгем кабинетте олурганнардан улуг тынгылаар-даа кижи бар, бүдүү таакпы тырткаш, ыжын стол адаанче уруп-даа орар кижи бар. Улуг дарга мынча дээн:

— Айтырыг бар бе?

Айтырыглар чок болган.

— Ханы боданыр херек— дээш, улуг дарга база чугаазын шөйген. — Сенькинни көрүңер даан, драхмы дугайын билир. Мен уттупкан мен, а ол билир, шак ындыг эртем-билиглиг ажылдакчылыг боорга эки-дир. Чижээ, мен Мадагаскарда чүү деп акша барын көңгүс билбес мен. А Сенькин ону база билир чадавас.

— Малагасий франк бар, Михаил Степаныч.

— А чүге малагасийил?

— Чүге дээрге Мадагаскар ортулукта Малагасий Республика деп күрүне бар, ынчангаш ооң акшазы база малагасий франк боор ужурлуг.

— Тывынгыр-сагынгырын көрдүңер бе? Мээң билиимни база байыттың көрдүң бе, Сенькин. Ол дээш четтирдим. Мадагаскар ортулукта чурттап турар улустуң акшазын франк дээр чүве-дир деп бөгүн дораан кадайымга чугаалаар мен.Ол база билбээнин билип алыр. Мында олурганнарның билииниң курлавырынга, бичии-даа бол, база чүве немешкен боор аа.

Улуг дарга ниити культура дугайында база чээрби минута иштинде чугаалаан. Чыылганнар пат чалгаарап калган.

Ооң соонда цемент болгаш тууйбу айтырыы тургустунуп кээрге, улуг дарга ооң дугайында база суг-чар чугаазын төккен...

Чындырап, удумзурап олурган бир кижи серт кылынгаш, хенертен алгырган:

— Дүъш четкен-дир, чемненир, оон башка столовая хагдына бээр.

Бир шак эрткен соонда, улуг дарга эде тургустунуушкун дугайын чугаалаан... Чугаазын ол черле өөренгени чаңы-биле, билдингир-дир бе, эштер деп айтырыг-биле дооскан.

Шагзыргай үннер чаңгылаан:

— Билдингир болбайн канчаар...

— Шын бодалдар-дыр.

— Бисте цемент чок. Ынчангаш ажыл-херек ара турупкан...

Улуг дарга улустуң таарзынмайн октаан сөстерин болгаш бодунуң чугаазын катап-катап коптарган.

—Цыряпкин! Чүү болду бо, үен-даян чүве-дир!... Империалистиг кыжаныг турбуже, чугула айтырыгларны хей-аъттыг шиитпирлеп турувуста-ла, ол үзе кирип-ле турар. Ол эпчок-тур! Бисти хүндүлевес болзуңза, үне бергеш, бодуңнуң сагылга-чурумуңну бодан. Оон тускай чугаалажыр бис. А бис ажылывысты уламчылаалыңар. Ийет, эде тургустунуушкун деп чүл? Харыылап көрейн. Ол дээрге, бирээде, дүргедээшкин-дир, ийиде, база дүргедээшкин, үште, база дүргедээшкин-дир. Янзы-бүрү ажылдарга дүргедээшкин турар ужурлуг. Аңаа немей демин эртен чугаалааным ажыл-херекчи ёзу турары албан. Ол-ла-дыр, оон ыңай чүү-даа чок.

Чамдык черлерде, Цыряпкин ышкаш, эрги чаңы хевээр арткан «эрестер»-даа, эргижирээн школа-даа шимчеш дивейн турбушаан.

Вячеслав ТИМОФЕЕВ.

телевидение

АПРЕЛЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Бистиң садывыс. 9.00 Мультфильмнер. 9.20 Алдарлыг спорт мастери, чурукчу, профессионал аян-чорукчу Ф. Конюховтуң дугайында телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.50 «Тиилекчилер». 10.50 Поэзия минуталары. 10.55 «Кижи институду». Секс культуразының дугайында чугаа. 11.55 Тиилелгениң 45 чыл болганынга. 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. (ГДР). 13.35 «Партнер». Коммерция медээчизи. 14.05 Телефильм. 14.55 «Спектр». 15.25 «Дириг амытаннар оранында». 16.25 «Байдал». Политиктиг чугаалар. 17.25 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Афганистанның аялгалары». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Г. Козинцев режиссернуң фильмнери. «Лир хаан», 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Телескоп 22.00 «Катсы бажы каткан эвес». С. Альтов чогаалчының бенефизи. 23.25—00.55 «Кай-кай-кайнаар? Азы поп-музыкалыг, буффонадолуг, реминисценциялыг провинциал комедия». Күүседикчилер: И. Корнелюк, И. Броневицкая.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Хомудал». Уран-чечен фильм. 9.40 Бүгүдеге педагогика. 10.40 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. 11.40 Видеоканал «Совет Россия». 14.10 Видеоканал «Студия ТФ». «Дүшкен бүрүлер» барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги кезээ. 16.00 2-ги кезээ. 16.55 3-кү кезээ. Мультфильм. «Мен 54 харлыг апарганымда». Уран-чечен фильм. 19.25 Дешпилге. Информация. Реклама. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.00 «Үе». 21.30 «Вайгач». Телефильм. 22.20 Чурукчулар дугайында рассказтар. К. Васильев. 22.55 «Дүнеки сеанс». «Вальс, вальс, вальс». Киноконцерт. 23.30 — 01.05 «Ынакшыл анатомиязы». Уран-чечен фильм. (Польша).

КИНО

АПРЕЛЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Ынак Раджам» (Индия, 2 сериялыг) 9.00, 11.50, 16.00, 18.50. **«Чаап сөөгүнден кылган бөрт каасталгазы»** (бичии уругларга фильм) 14.40. **Көрүлде залынга: «Вилли Токарев Москвада»** 10.00, 12.30, 15.00, 17.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мөңге чуруктуң төнчүзү» 11.00, **«Уржуктарны узуткап эгелээр»** 12.30, **«Ие ынакшылы»** (2 сериялыг) 14.10, 19.30, **«Самрат»** (2 сериялыг) 16.40 шактарда.

КАА-ХЕМ»: «Танцычы Диско» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, **«Танцы-ла, танцылап көр»** (Индия, 2 сериялыг) 16.40, **«Ак сөөк»** 12.00, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Зита болгаш Гита» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорайда Ажаалга банкызының № 7173/043 салбырының Иван Биче-оолович Ооржактың адынга 1990 чылдың апрель 2-де бижип бергени санажылга чеги (сериязы 007, № 502596) читкен.

Ук чекти күш чок деп санаар.

• • •

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техниктиг школазы «В», «В-С», «Д» болгаш «Е» категорияларның чолаачыларын белеткеп эгелээнин чарлап тур. «С» категорияның чолаачыларын «В» категорияга өөредир курс база ажылдап турар.

Кичээлдер бөлүктер четчелеттингеп аайы-биле эгелээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу 49. Кабинет № 5.

КРОССВОРД

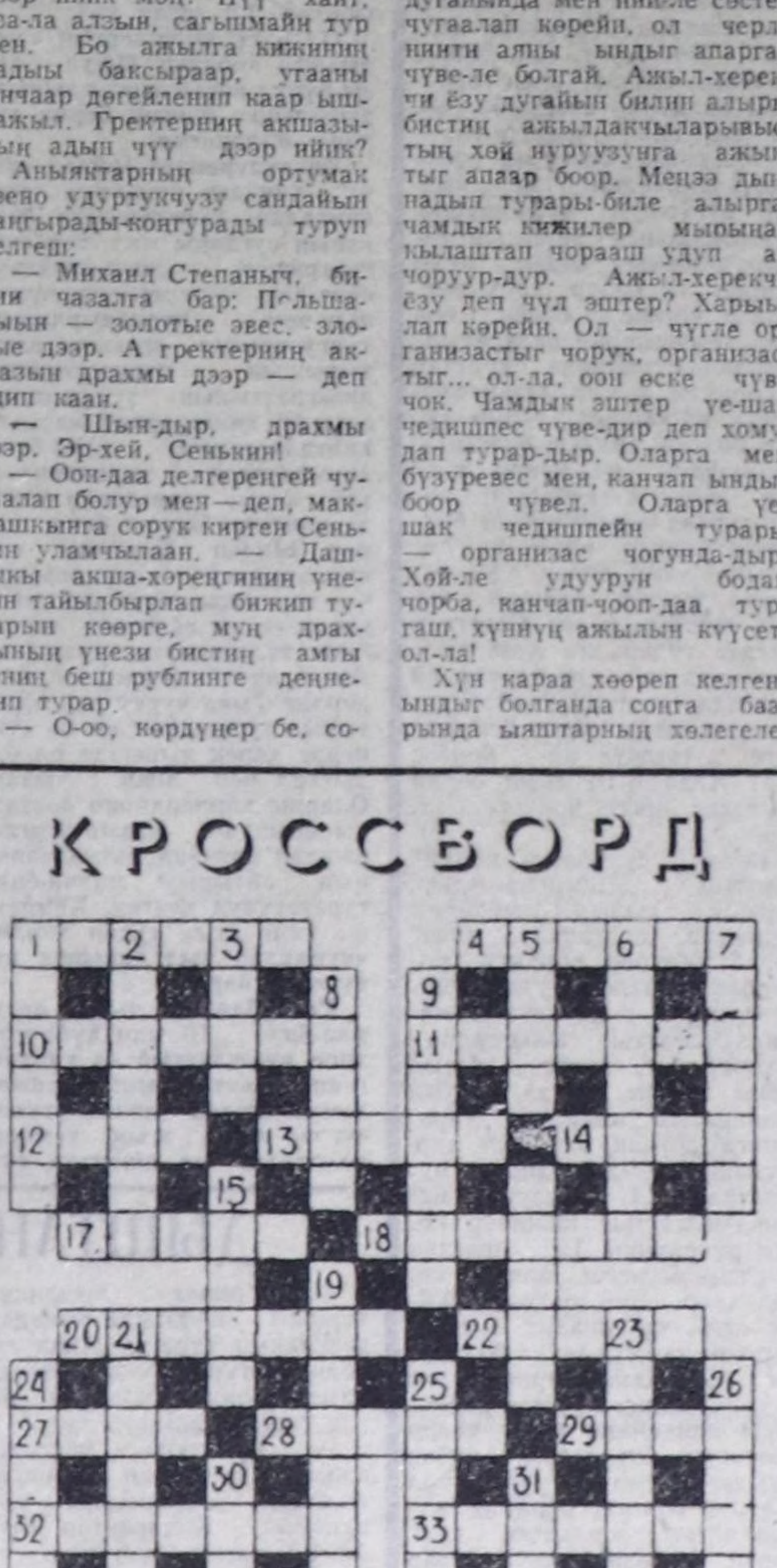

Узун дургаар: 1. Самолёттуң өзээн долгандыр долу долганыры. 4. Виршеплет. 10. Компьютерге экран капсырылгазы. 11. Бурганга хамаарышкан делгеренгей композиция. 12. Коми АССР-ниң барыын талакы девискээринде хем. 13.ССРЭ-де область, а Румынияда чүл? 14. Чаун ээтпээнде баш мээзинге дөмейлешкен ортулук. 17. Сонуургал-биле делегейни дескинери. 18. Дөртен муң километр хемчээлге кедергей изиг. 20. ...фон Неттесгейм — кээргечел немец кижи, ынчалзажок шажын-чүдүлгелиг демиселчи. 22. Бобелей оруунда кадыр участок. 27. Эльбрустан ырак эвесте эривес доштуг ийи баштыг бедик даг. 28. Эагрның болгаш Каллиопаның оглу чер адааның хаан оранынга кирип шыдаар аргалыг болган. Аид бурганга ол ырлап бергеш, Эвридиканы чер адаандан черниң кырынче хостуг кылдыр салып үндүрүптерин ырларынга дилээн. Оолдуң ырлаарынга таалаан Тантал аштааның, суксааның уттупкан, Сизиф даш кырынга ыглап олурган. 29. И. Крыловтуң баснязында өрээл, аңаа бир бору азып чоруп турган. 32. Нарзан деп аржаан суг аймааның бирээзи. 33. Индияда хову дииспейи, кодан, дилги, элик ышкаш аңнарны тударынга шаанда өөредип турган. 34. «Кижи бажы дескинер хоозун улуг эргелерни шоолуг-ла үнелевес кижи мен» (Александр Сергеевич Пушкин — улуг орус чогаалчы ынча дээн). 35. Куш эъдинге немээр мөөгүден кылган чүүлдерни — шампиньоннарны, шиштээн эътке холуштур немээр помидорнуң ниити адын чүү дээрил?

Доора дургаар: 1. Шанак адаанда каккан чуга демирни чүү деп адаарыл? 2. Сугну болгаш будумелди кадыптарга, ол чүү болу бээрил, ону чүү деп адаарыл? 3. Канзастан келген уругну кым деп адаарыл? Страшила, Демир Дровосек болгаш Лев олар ол уругнуң дузазы-биле боттарының күзелин чедип алганнар (А. Волков. «Изумрудтуг хоорайның илбичизи»). 5. Эрте-бурунгу Римге эң-не бедик шынарлыг духи аймаан бүдүрүп кылган бир чечектиң адын чүү дээрил? 6. Польшаның төөгүлүг чурулга уран чүүлүнүң алдаржаан төлээлекчизи. 7. Аксын үргүлчү өрү кылдыр сугга чоруур балык аймааның ниити ады. 8. ССРЭ-де болгаш Кыдат Улус Республиканың девискээринде чурттап турар улус бар. Ол чоннуң үжүк-бижии араб алфавитке үндезилеттинген, ынчалзажок ону оң талазындан эгелеп солагай талазынче дедир номчуур. Ол чоннуң адын чүү деп адаарыл? 9. Тарымал согунаның чечектелир өзүмүн чүү деп адаарыл? 15. Ыядыр кандыг-даа арын-нүүрү чок кижини грек дыл кырында кым деп адаарыл? 16. Зенитке удурланышкак точка. Ону араб дыл кырынга чүү деп адаарыл? 19. Дельфиниумну голланд дыл кырында чүү деп адаарыл? 21. Бажыңнарның, машиналарның, көвүрүглерниң, демир-орук вагоннарының даштыкы эң улуг хемчээлин француз дыл кырынга чүү деп адаарыл? 24. Оюн ады. Кажан Нигерияга хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар болуп турган үеде Бразилияның командазы ол чуртка чедип келгеш, маргылдаага киржип эгелээн сөөлүнде ханныг тулчуушкуннар соксай берген. Ол оюнну англи дыл кырынга чүү деп адаарыл? 25. Ыяштың када берген артыычызын орус дылга чүү деп адаарыл? 26. Пифагорнуң адазының ады (ол голланд кижи). 30. Чаъстан камгаланыр эдилел. 31. А. Чеховтуң «Ак баштыг» деп чогаалында мынчаар бижээн: «Кыштаг чоогунга чайын болгаш күзүн ийи шээр малдың одарлап чорааның бөрү оолдарының иези сактып келген». Оларны орус дылда канчаар адаарыл?

Очулгазы Д. ИРГИТТИҢ.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга аммазы
Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-нин Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектеринин талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 399. ТС—00595.